

РШ 6 (24к)
В-48

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІ

**ДА
ННЯ**

4

891.79-3(081) IV

В-955

РУХ

КРАТКИЕ ЛАСКОФФ КНИЖИ

№№ 1116(2-7к) В48 Инв. № 248 0934

АВТОР Винниченко В.

Название Творчи. Т.ч.

Место, год издания К., 1929.

Кол-во стр. 193, 2с.

— " — Отд. Ласкофф _____

— " — Инвентаризация _____

— " — Карты _____

— " — Схемы _____

Том 4 часть _____ выд. _____

Композит _____

Примечание:

12.10.96

Шт. 68 -

В. ВИННИЧЕНКО

ТВОРИ

Том IV

Видання друге

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

В. ВИННИЧЕНКО

ОПОВІДАННЯ

ДРІБНИЦЯ. СТУДЕНТ. КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ.
ТАЄМНА ПРИГОДА. ЧУДНИЙ ЕПІЗОД.
ТАЙНА.

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО

Дрібниця

Мое останнє слово

Прошу по моїй смерті тільки через тиждень читати цей зшиток, зібравши всіх тих, хто мене знав. Без Андрія Гаюри (студента університету) і панни Кохерман—не читати.

Так. Я постановив списати своє знамените й багаче життя, покласти на груди собі зшиток з цим описом і застрілитись.

Але, здається, тільки дуже наївно брешу собі: Та застрілитись, правда, я може й застрілюсь, але зовсім не через те, що так постановив. Можливо, що й постановив я це тільки для того, щоб одтягти хвилину смерти, щоб побазікати про себе трошки, щоб про мене, принаймні, поговорили, а може, й пожаліли...

А проте, від ваших балачок, мої панове, мені вже тепер нічого не станеться. Правда? (Я ж думаю, що ви читатимете таки це писання, себто, значить, я буду вже там, де нема ні сліз, ані воздиханій, ні вас, мій любий тестю, що гірше сліз і воздиханій.)

Але що б ви вже собі там не казали, я собі кажу, що ця смерть моя є щось більше за дрібницю, щось крупніше. Хоча... що, воістину, важного в тому, що помре такий суб'єкт, як я? Ну, одним мен-

ше, а нас же, господи, так багато. (Почуваю, що трошки зловживаю смиренням—в далекій, малюсенській щілинці душі я все ж таки вважаю себе не таким, «яких багато».)

Ну, словом, смерть моя не буде дрібницею. Це—факт, так я думаю і годі з цим. Але, з другого боку, я певний, що застрілюсь д р і б ' я з к о в о. От, власне, дріб'язково, поганенько, страховито, навіть не бажаючи того в ту хвилину, через якийсь незначний дрібненький випадок,—висміє мене хтонебудь або обнесуть часом у знайомих. У цю хвилину, коли в мені гуде склянка горілочки (ваш приклад, Іване Кіндратовичу, став мені в пригоді, красненько дякую!)—я навіть можу це зробити й зараз, але потім...

А, власне, коли я не брешу собі, то чому дійсно, не взяти б мені зараз револьвера, приставити до п'яної голови моєї і не рознести її, як гниле яблуко? І без всяких описів, зшитків і пояснень?

Але, знов таки, чому ж мені й не застрілитись тоді, коли я того схочу, хоч би списавши двадцять зшитків?

А проте, все це—дурниці і знов... дрібниця. Господи, та невже ж я навіть помру дріб'язково?!

Так, почувая, що й помру дріб'язково. Коли б я взяв і, як ковбасу, начинив себе динамітом і розірвався б десь на вулиці, то й ця дика, безглузда смерть прибрала б у мене характер якоїсь жалкої дрібниці. Є люди, які до чого б великого не доторкнулись, моментально роблять його дріб'язковим, банальним, нецікавим. Я знаю по собі: усе, що моє, мені здається незначним, неважним. Здається, якби я раптом заволодів першою красунею в світі і побув з нею хоч тиждень, вона б загубила всі свої принади.

Ось далеко я стою від цього недавнього і питаю себе: чому все сталося так? Чому я все робив от так, а не інакше? Через що я прийшов до думки про смерть

(хоча може й не помру) і через що, скільки я не дивлюсь уперед, нема у мене інтересу до життя? Нудно. Не горе, не нестерпне страждання, не трагізм ситуації доводить мене до цієї думки, а... невідомо що.

Бачу, по ваших обличчях пробігла думка: ви і всі певні, що я стріляюсь через те, що трапилось зі мною у жандарів. Правда?

Ні, не те. І те, і не те. Ви думаєте, що якби того не було, я б не стрілявся. А я думаю, що, якби його й не було, я все одно помер би... М у с і в би померти.

Ви не розумієте? А я розумію.

Що таке самогубство? Газети дуже просто завжди пояснюють: жив собі чоловік, жив-поживав, був як усі; і трапилось йому нещастя,—згубив багатство, померла близька людина, нещасливо закохався: він взяв і вбив себе. Коли б цього нещастя з ним не трапилось, він би жив і досі.

Що значить самогубство? Я б намалював таку картину: провалля, безодня, темні тумани, гнилі та вогкі, клубами снуються по мокрих обвалах. Вгорі далеко ясніє щось, що—невідомо: може країна, засипана квітками, сонцем залита, може те, що зветься щастям, може просто звичайний обивательський лихтар. В туманах, над безоднею, в жахливій самоті висить людина, судорожно, цупко держачись за паршивеньку бур'янину і вперто задираючи голову догори. Видно, що довго вже вона висить тут: сліди від ніг у каменю повибивані, видно, лазила довго з бур'янини до бур'янини—висять вони поломані. І раптом дмухнув вітер, камінчик скотився, ударився у паршивеньку бур'янину, та хруснула, тріснула, і зірвався чоловік, і полетів у безодню, в темні й таємні тумани. Через що він зірвався? Що зломилась бур'янина? Ні, того, що не стояв він на ногах, що була під ним безодня, а круг його самота й тумани, темні та вогкі. Чорт мені в бур'янині, коли круг

мене земля та цілі дерева? А над безоднею і бур'яни до життя прив'язує.

Тепер трошки розумієте, чи ні?

Ще поясню. Читав я раз в одній газеті, що десь, в якомусь містечку на полудрабку чужого воза завісився п'яничка-міщанин. Факт звичайний і нецікавий. Але цікаво, через що завісивсь. Тільки через те, поясня газета, що в корчмі йому хтось з насмішкою сказав: «мовчи ти там, стрючкуватий». (Ніс йому, мабуть, був схожий на стрючок.) Міщанин узяв і повісився. Очевидячки, якийсь божевільний п'яничка. Подумаєш, яка персона: за «стриючкуватого» на смерть, іменно—на смерть образився.

Так пояснила газета, бо як же його, справді, пояснити таке безглуздя? Жив собі міщанин, п'ячив, нічого не робив, жив собі на втіху і раптом, маєш, од дурниці взяв завісивсь.

А справа дуже проста: міщанин-п'яничка висів на бур'янинці. Довго, мабуть, висів, корчився, дряпався, тумани холодом і самотою стисли груди, дмухнув вітрець, хтось крикнув йому «стриючкуватий!»—міщанин і зірвався.

Тепер, мабуть, краще розумієте, що не того ж я хочу убити себе, що трапилось зо мною в жандармерії, а того, що я—стриючкуватий. От чого, мої панове. І стрючкуватий, гнилий, самотній я висю в туманах над безоднею. Мені в жандармерії сказали «стриючкуватий»—я й обірвався, і лечу.

Я ще не згинув і лечу, а в льоті, як і завжди перед смертю, в один мент пролітають картини мого життя. Картини немудрі, картини убогі, картини того, як я лавив між туманів з бур'яна на бур'янинку.

Дійсно, не йшов, а лавив я в житті. Покірливий лютому закону, я мусів бути в категорії «дріб'язкових». Бур'янинки були етапами мого плазування.

І, дійсно, як премудро все утворено творцем: для того, щоб лазить з бур'янини на бур'янину, не треба бачити перед собою далекі простори, не треба великого стремління, це навіть шкодило б у боротьбі за... бур'янинки з другими плазунами.

Озираючись на своє проповзане життя, я з посмішкою бачу, як цей закон гарно здійснився на мені; кожний мій рух, кожна моя акція фатально починались з дрібниці й кінчалися нею.

Як, наприклад, я вродився? Цілком випадково: мамаша посварилася з папашею за покоївку, до якої дуже прихильно ставився папаша, побігла з розпуки в сад, спіткнулась і... породила мене. А мені ще не час було б з'являтися на світ, принаймні для всіх людей цей перший строк життя починається на місяць пізніше.

Таким чином я з самого початку виступив блискуче.

Порождений під кушиком у бур'яні, серед плазунів, хіба міг я дістати від них далекий зір, стремління вперед, інстинкт неспокоїної, невгамонної боротьби.

Навіщо він плазунам і паразитам.?

Та й хто б мені це дав? Папаша? Цей рожевий, товстенький, культивований пав'яч, який, чисто як мавпа, хитро й вигадливо лазив з векселя на вексель, з закладної на закладну, який за все життя «працював» тільки над тим, щоб з-під його не випорснуло засмоктане, ребрувате тіло селянина.

Чи може моя мамаша могла мені задерти голову догори, ця мамаша моя, яка ходила завжди з похиленим лицем, у чорному, з молитвою на устах і духом ладану навіть од хусточки до носу. О, моя «рідна оселя», букете мій з публічного дому і монастиря, як приємно мені пахтить від споминів одних про тебе!

Чи може гімназія навчила мене хотіти чогось великого, чогось більшого за кущик бур'яну? Панський дитині не треба нічого хотіти, у неї все заготовлено ребруватою мужичою дитиною. Спокійно лізь і не турбуйся про ті інстинкти, які тобі непотрібні.

Пам'ятаю, в університеті я трошки почав розшолопувати, що щось немов не так зі мною діється, як от, хоч би, наприклад, в романах пишеться. Там і пристрасті великі, і цілі якісь «святі», і саможертва, і таємні бурі переживань.

Тривожно й турботно озирався. Де, у кого те життя, що вони там плещуть про великі цілі, пристрасті величні? Де ж саме?

Уклоняюсь вам, Іване Кіндратовичу: я пильно слідував за вашим життям, вглиблююся в його, விшукував всі таємності його і, дякую, воно цілком заспокоювало мене; абсолютно нічого ні великого, ні важного, ні таємного не помічав я.

Ну, що, скажіть сами сумлінно, що важного у вашому життю? Ось за всі чотири роки, які я перебуваю у вас на квартирі, у вашій родині, здається, найбільший інтерес збуджував я, себто не моя особа, але той посаг, який би ви дістали за мною, якби я оженився з Люсею. Все ж останнє було так просто, так пристосовано, що я навіть можу вгадати за десять років наперед, що ви будете робити о пів до п'ятої в суботу якого хочете місяця. Ранком вип'єте чай і склянку горілки. Так? Ваше трухляве, чотирьохкутне лице жовтого коліру, коліру вашого рідкого волосся, при цьому задумливе й тупе. Очевидячки, думка спить ще. Потім о дев'ятій ви йдете на службу і вертаєтесь о третій або четвертій. Випиваєте знов склянку горілки й обідаєте. Лице ваше ще жовтіше, ніж уранці, і ви наче щось думаєте. Але це буває іноді просто оптичним обманом, ви просто перетравлюєте їжу. Далі, ви спите і вже

навряд чи думаєте що тоді; а прокинувшись, одягаєте пантофлі, випиваєте склянку горілки й починаєте ходити по вітальні, заклавши руку за свою плескату, широко спину, або приймаєте в кабінеті «пацієнтів». «Пацієнти» ваші—якісь темні особи, що таємниче прокрадаються раз-у-раз через «чорний хід», підлабузнювато посміхаються і в усякому разі не роблять вражіння чесних людей. Очевидячки, обов'язки мирового судді остільки великі, що деякі з них можуть бути виконані тільки вдома. Потім за вечерею склянка горілки і... сон. А гуртом—чотири склянки горілки, чотири рази їжа і двічі сон.

Ви не соромтесь, Іване Кіндратовичу, що я так без церемонії поводжуся з вашими секретами; коли я постановив не жаліти себе, то повірте, що з вами церемонитись у мене нема ніякої охоти. У всякому разі, буду говорити тільки те, що було і є. А проте, що більше про вас можна сказати? Все сказано.

Небагато також і про вас, Глафіро Семенівно, можна говорити; таке нескладне ваше проживання. Ранком ви пахнете смаженою цибулею і чіпляєте на свою велетенську, незграбну постать брудний фартух. На лиці вашому, засіяному маленькими чорними вугрями, наче засидженому мухами, лежить печать турботи за підлеву до печені, а в рідких, зате великих зубах стирчить цигарка. Ввечері ви пахнете мішаниною цибулі з одеколоном і ходите без фартуха, але з тими ж вугрями і цигаркою.

Оце і все. Правда, ви ще продаєте сусідам молоко од власної корови; тоді ви трошки пахнете ще коров'ячим гноем і сваритесь з Катєю, що вона занадто повні глечики наливає. Ви навіть із захопленням сердитесь. Це єдине, що можна б вам закинути. Але воно мене не дуже турбувало—псьменники в своїх романах не про такі пристрасти писали. І я

заспокоювався, зневажливо кривлячи губи, коли читав про них.

Заспокоювався... але не надовго. Уявіть собі— знов на мене щось находило! І знов я чимсь був незадоволений. Чого мені бракувало? Гроші мені висидались акуратно, вчився я «прімерно», мав наречену, в будуччині манячила гарна посада.

Ах, мої плазуни, мені здається, що й у нас іноді бувають непокійні хвилини! І, знаєте, мені здається, що тут винні не ми, а дурна ота людськість, яка вічно кудись претється, чогось хоче, виробляє в собі якісь інстинкти шукання. І дала вона нам оці інстинкти, атрофовані, завмерлі, якісь рудименти, вроді крил у курей: не літа, не літа курка, а раптом фрр!—і полетіла... та й упала. Крила курці не до чого, а іноді щось викликають, якийсь непокій.

Ну, та ви пристосувались, щасливі: умірковано, потихеньку знайшли спосіб заспокоїти себе. Іван Кіндратович скляночки свої має; Глафіра Семенівна глечички, цибулю і підлеву; папаша мій—«клубнічку»; мамаша—ладан; Люсінька, моя наречена, піяніно годин по дванадцять, часом, на день. Пристосувались і рудименти не дуже турбують.

Ну, а я не зумів, занадто гострий спосіб у мене з'явився. Переборщив, передав куті меду і той мед, замість заспокоєння, якраз навпаки—ще більш непокою дав мені. Бо я, бачите, знайшов собі спосіб в... онанізмові...

Ах, mille pardons! Ви страшенно засоромились. Не від того, що я робив це («хто не був грішний цим!» як сказав раз у розмові Іван Кіндратович), а від слова. О, слово, владико дріб'язкових, хоч ти можеш засоромити Івана Кіндратовича!

Ну, вибачайте ласкаво, я не буду казати цього слова, я буду казати... «спосіб». Добре?

Ну, так от вживав я цього «способу» від того чогось,[†] що викохала в собі людськість, занадто гостро. О, Іване Кіндратовичу, я був молодший за вас і в мені, мабуть, більше було цього «чогось». Ваші чотири склянки—ідеал уміркованости. Я не міг так. Коли я почував, що болото смокче мене, я не спинявся і не вилізав на горбочок. Ні-ні, я не вилізав, а на, ще глибше, ще далі, смочки більше, більше смороду, по шию, по вуха!! О, Іване Кіндратовичу, я недурно вродився недоноском через дрібницю.

Пам'ятаєте, Глафіро Семенівно, як ви іноді жались, що в мене синяки під очима і жовто-олив'яне лице? Навіть турбувались і санатоген радили пити (а молока все таки і склянкою більше не хотіли дати)! Пам'ятаєте? Ах, Глафіро Семенівно, синяки—дурниця, о, зовсім дурниця, синяки і в Люсі бувають (Люсю, ще не червонійте—рано!). Річ вся в тім, що у мене на душі поробились синяки. От у чім річ, мамаша! І мало того, вона стала самим синяком, вона стала така невеличка, як засохлий пуп'янок огірка, вона зморщилась і засохла і лежала в малесенькій ямочці. А через те, що була невеличка і лежала в малесенькій ямочці, нічого великого не бачила й не боялась. Хоч би слон пройшов наді мною, мені що? І не помітив би. А от коماشка, жушок, жаба—то інша річ, ці мене ворушили, таскали, цих я помічав.

І що більше я вживав цього «способу», тим більше зморщувався, а що більше зморщувався, то все більш залежав од коماشок. І навпаки, що більше сердили мене коماشки, то більше я вживав «способу». Мій «спосіб» і закон дрібниці цілком погодилися—вони одне одному помагали.

Я знаю, Івану Кіндратовичу хочеться посміхнутись на мою «філософію». Любий «папаша», я б з охотою теж посміхнувся, коли ж не посміхається мені.

Страшенно заваджають писати: Глафіра Семенівна боїться, що я втечу і завезу посаг.

Тепер вечір. Я люблю такий час. У кутках стоять тіні. На мене посіла важка втома. Я вже не вірю, що уб'ю себе. Тиха печаль, пізня, солодкоспівна печаль плаче мені в грудях.

Я не помру. Я зморщусь ще більше і скорюся дрібниці. Я женюсь з Люсею і зшулений, навшпиньках боязко й покірно пройду все життя своє. Великим—велике, малим—мале.

Зустрів сьогодні Гаюру. Він глянув на мене і зупинився. Я скочив на звожчика і, не озираючись, поїхав. В мені ще й у цей мент ниючим болем стоїть сором у грудях. Іване Кіндратовичу, я випив зразу три ваші склянки. Справді, так краще. З склянками краще. Я хоч почуваю щось.

І от дивно, коли я щось починаю почувати, то перш усього почувую її, мою любу дрібничку. Це—цікаво.

Все ж таки я її почувую, значить, не так уже я її люблю й мирюся з нею! Ага. Ну, я про себе все ж таки не завжди так погано думав і коли б, наприклад, ще дві склянки, то я навіть і якомусь Гаюрі не піддався б. Я цього зшитка вже нікому не покажу, бо стрілятись я не буду, я ще не такий дурень, але свої думки я вважаю справедливими. І тому я їх запишу на спомин дітям, родителям же і отечеству на пользу. І годі.

2.

Вчора була оргія. Як звичайно. Сьогодні я—мертвий і мертвими очима все таки бачу, що в оргію заховався від Гаюри. І знов вона, дрібниця: у мене

розв'язався шнурок од черевиків. Якби він не розв'язався, я б не зустрівся з Гаюрою, бо він вийшов з того перевулка, який я встиг би поминути. І все було б інакше.

Ти, Гауро, все таки не думай, що я тебе злякався, що тебе засоромився. Я себе злякався. Розумієш? Я—злодій перед собою. Я дозволив собі жити тільки поти, поки не розкажу, через що вмираю. Вмираю ж я через те, що ненавиджу дрібницю, а жити ширше мені не дозволено, не одмірено. Але хоч мені не одмірено, я все таки сам собі одмірю, себто уб'ю себе; а це вже не дрібниця. Розумієш? Таким чином я сам перед собою уже оправданий у всьому, я сам перед собою вже не дрібний—я переможець.

Кому охота посміхатись, хай сміються, а ти, Гауро, і ви, Катю, не смійтесь. Ви можете зрозуміти, а хто розуміє, той не сміється; сміх—привілей дурнів.

Що я не помиляюсь і вірно означив закон свого життя, то це я вам доведу всіма фактами з свого життя. І вам, і собі. Більше навіть собі, бо коли не доведу собі, то помирать мені не треба. А я чую, що треба.

Я прошу вибачити за п'яний стиль мого писання, інакше я не можу. Без алькоголю і «способа» мої нерви в'ялі, як клоччя.

Я не буду говорити про попереднє моє життя до історії з тобою, Гауро. Ти знаєш, як я жив у гімназії. Мене називали «пеналом», «акуратом», «протоплазмом», «превосходительством». До університету єдиною важною подією був у моєму житті один вечір, коли до мене прийшов Зозик Костецький і приніс порнографічні картки. Він зайшов випадково (і тут!), бо зі мною зовсім не дружив, йому треба було передати мені чиясь книжку. В тій книжці

і були ті картки. Пам'ятаю, мене обхопило якимсь чадом од них. Я ніч не спав, а ранком у мене були синяки. Їх ніхто не помітив, а я все таки не міг нікому через щось дивитись прямо в очі.

Більш нічого визначного не траплялось. Але з того вечора я знайшов мій «спосіб», який помагав мені ховатись від усього, що виходило поза мій «акурат». Коли мені траплялась неприємність, невдача, я потішав себе «способом». Коли радість підіймала нерви, мене тягнуло заспокоїти їх «способом». Чисто як ви, Іване Кіндратовичу, своїми скляночками. Але ви це робите умірковано, а я все ж таки був молодий, необережний. Мені, наприклад, в сьомій, восьмій клясі гімназії ставало іноді чогось сумно, без усякої причини, от собі сумно та й годі. Особливо, весною, як земля теплим паром дихала і з'являлась молода, як налита зеленою кров'ю, травичка. Хотілось плакати, хотілось бути добрим, я навіть давав тоді списувати Зозику «сочіненія». Мені ставало журно і страшно від усього того. І через те я кожну ніч упивався своїм «способом». І ніч, і день, і знову ніч, і знову день. Сум зникав, туга пропадала, я холодно одмовляв Зозику і не давав списувати «сочіненія».

В університеті я зажив так само. Гроші я мав, лекцій мені давати не треба було, шлях життя стелився мені рівний і спокійний: ні з чим не боротись, ні про що не турбуватись. На всяку ж іншу турботу я мав «спосіб».

Але, по закону Вебера і Фехнера, щоб дістати кільки раз одної сили почування, треба причину щоразу побільшувати. Знову таки і ви підлягаєте цьому закономі, Іване Кіндратовичу—раніше ви пили всього кільки чарок, себто одну склянку і були задоволені. Потім одна вже задоволення не викликала, стали пити дві. Далі три, нарешті чотири

п'єте, а задоволення не в чотири рази більше, а таке саме, як і від одної.

Правда? Через рік ви будете пити п'ять, шість а потім... А потім, мабуть, і десять витримаєте.

А я не витримував цього (недоносок!). Почались болі голови, нудьга, стомленість, приливи одчаю, незрозуміла апатія, меланхолія, байдужість. Я почав помічати зв'язок цього з «способом», почав пручатись, почав рятуватись, жах мене опав. Я забігав, як блощиця, підсмалена вогнем. І більш усього все ж таки жахався від того, що жах свій убивав... цим же «способом». Так-так! Бо що б мене могло врятувати, за що мав хапатись?

О, то були приємні часи! Вони і зараз тягнуться, але тепер я не жахаюсь—я маю найвірніший «спосіб». З якою втіхою я приставлю револьвера до лоба і розіб'ю цю вічно-важку, як піском набиту, голову!

Ви думаєте, я тоді не хотів цього зробити? Не думав про це, не «філософствував»? Філософствував, але... це не так легко зробити, як ужити якогось способу. Так мені здається. Я навіть уже знав, що в мені чогось бракує, навіть помічав в собі закон дрібниці. Але треба було багато раз наштрикнутись на нього, щоб нарешті побачити цілком виразно.

Ось цілий ряд цих дрібниць.

Почну з того дня, як почалась ця історія з тобою, Гауро. Це найінтересніший шматок мого життя.

Пам'ятаю, була неділя. У мене саме був період філософування. Прокинувся в той день я рано, а через те хотів цьому приписати свою нудьгу і млявість. Рано ж я прокинувся через те, що мене збудив якийсь гострий одчайний крик на подвір'ї. Скопившись з постелі і підбігши до того підвікна, що на подвір'я, я, дарма, що був холод, висунув голову в квартиру і став дивитись. Але там не було нікого,

тільки посеред двору стояла якась фігура, обвішана відрами, балцанками і т. і. і поводила задертою догори головою на всі боки. Забачивши мене, вона вмить заторохкотіла відрами і закричала:

— Бон-н-даррр нада!!.. Боннн-дарррр нада!!

І це «бонн» виходило у нього так одчаяно і разом з тим з якимсь смаком і трохи в ніс, на зразок французького «bon».

Я злісно плюнув, зачинив кватирку і ліг знову, але заснути вже не міг. Я лежав, дивився на павутину в кутку стелі і думав, що ось така дрібниця, як цей крик може споганити чоловікові день; як усі його думки і чуття будуть носити колір незадоволення. Думав про те, як я зможу в цьому настрою сказати, наприклад, комунебудь щось неприємне, як той може образитись і сказати мені теж неприємне, ми обидва образимося, відносини наші підуть іншим напрямом, а від цих відносин залежать інші боки мого життя; як усе, нарешті, може змінитися від того, що бондар прийшов не о дев'ятій, а о сьомій годині ранку. Потім я чув, як у двір увійшла катеринка і овечий, жіночий голос пронизувато заспівав:

Надену я черное платье,
В манашки паступлю...

Катеринка гарчала, захлипувалась, голос боляче різав вуха і все це викликало таку злість, що хоч стрибай з вікна на проклятих «артистів».

А ввечері я вже їхав трамваем і пильнував публіки. Найбільше, пам'ятаю, звернула на себе мою увагу одна парочка, очевидячки, закоханих. «Вона»—чорненька, жвавенька панночка, «він»—руденький, худенький юнак з очима в жовтих віях і в жовтих рукавичках. Я пильнував, як вони говорили щось одне до одного, перериваючи свою розмову щасливим дрібним сміхом; пильнував їх обличчя і злісно

сміявся з них. Я згадав, як «моя» Люся в найжагучіші навіть хвилини «кохання» не дозволяла мені бути з лівого боку в неї і наказувала перейти на правий і це через те, що в неї на лівій щоці коло носа була бородавка; а коли ми сиділи, то сама непомітно переміняла місце. І, дивлячись на парочку, я злорадно сміявся сам собі й не вірив тому, що в грудях у них єсть щось цільне, дуже, велике. Єсть, я думав, темне, свідоме або несвідоме полове чуття, є дрібне, обопільне задоволення маленького самолюбства, є просто матеріальна вигода, от і скла-лося це «святе», велике чуття». Фу, гидота!

Щоб не дивитись на них, а надто на панночку, я вистрибнув із трамваю біля театру й помалу пішов собі вулицею.

Публіка вже збиралась до театру і купчилась коло під'їздів; походжали поліцаї; чувся сміх, гуркіт екіпажів, скрикування; не моргаючи, байдуже сяла бліда електрика.

Я йшов зовсім помалу, не маючи ніякого певного напрямку і мляво подивлявся вулицею. Поперед мене посовувалась ще тихіше якась знайома постать. Це був Тищенко. Він був, як звичайно, в куцій студентській тужурці, в якомусь широкому чорному капелюху і в сірих штанях у чоботи. Він похльоскував себе прутиком по халяві і чадив поганим тютюном. Порівнявшись з ним, я недбало хитнув йому головою, пробурмотів «здоров» і хотів іти далі. Але він, пізнавши мене, широко посміхнувся вузьким лицем і, своїм звичаєм, розмахнувшись, ляснув своєю рукою по моїй, пом'яв її й спитав:

— Куди, і звідки, і по віщо?

— Нікуди, нізвідки і ні по віщо...—нехотя в тон йому одповів я. Але йому це вподобалось і він весело, голосно зареготався, примусивши озирнутися двох поважних пань.

Мені стало досадно. Чоловік мало не щодня сидить без обіду, одягається, як якийсь бразилійський авантюриста, сам хоч зараз на город за опудало, здається, веселого нічого нема—ні, регочеться, наче я йому хто зна що сказав.

— А ти куди?—з увічливости спитав я.

— Я?—скрикнув він.—Ого!.. Я, високоповажний добродію, іду сьогодні в оперу!..

Я глянув на його чоботи, капелюх, на вишивану і не першої свіжости сорочку, що визирала з-під тужурки, і нічого не сказав.

— Еге, «Демона» буду слухати, чорт забирай!.. Он як!.. Тільки, здається, не буду,—додав він тихіше.—Розумієш, ніколи не можу піти в оперу... Що зберусь, так і справа якась... От і сьогодні, чорт забирай, справа... Ех!.. А я й білета купив. Тепер ходи ось тут, чорта з два комусь перепродаси. Може візьмеш? Гальорка... Шістдесят копійок.

Він запропонував це так собі, байдужим голосом, очевидячки не сподіваючись навіть, що я виручу його, бо мене вже всі в університеті знали, що я не кидаю ніколи «в шапку», не купую лотерійних білетів і не позичаю ні копійки нікому.

Я помітив його тон.

— Давай!—сказав я теж невмисне байдужим голосом. Він хутко подивився на мене і викрикнув:

— Е?

Я замість відповіді мовчки і байдуже вийняв гроші, взяв білета і, не дивлячись на нього, попрощався й помалу потяг до театру.

Але йдучи, я вже думав, як це все чудно вийшло; треба мені було вийти з трамваю, де лазив цей Тищенко, треба йому було вжити цього байдужого тону, мені образитись, купити білета і от... маєш—у театр. А хто зна, що може вийти в тому театрі. І все дрібниця якась!

Я був злий і на себе, і на Тищенко, і в театр мені зовсім не хотілось іти, але я навіть не подумав кинути к бісу білет і не йти. Я ж заплатив шістдесят копійок!..

Я ввійшов у театр. Я раз-у-раз почував себе серед людей ніяково, але за часи «філософування» особливо. Мені здавалось, що всі ці величезні коридори, залиті електричністю, ці поважні залі з масою людських голів і плечей якось вороже, по-чужому відносились до мене, що я в них зовсім зайвий, непотрібний; мені здавалось, що все це срібне освітлення, ця музика, ці люди одягнені так гарно й чисто, все це стоїть по однім боці, а я по другім, і життя кожного з цих людей тісно зв'язане з життям всієї залі, а моє стоїть окремо. Через це мені здавалось, що кожний дивиться на мене, оглядає мою, хоч і пристойну, але чужу для них фігуру і дивується, чого, мовляв, вона втелючилась сюди. Правда, я вільно ступав по коридорах, заклав навіть руки за спину; лице моє, коли я давав дорогу дамам, виявляло делікатну скромність і, коли я подивлявся мимохідь у дзеркало, ні трішки не відрізнялось від фізіономій таких же скромних, ввічливих студентів, як і я. Але ніяковість, тим часом, іноді доходила до того, що мені просто важко було дивитись і я мусів протирати хусткою очі, сякаться, нахиляти голову, щоб зігнати з себе це важке, неприємне почування.

Зате за часи дії мені ставало лекше: освітлення щезло і мені здавалось, що я зливався зо всіма і очі всіх від моєї фігури переходили на сцену.

І ось, походжаючи у другому антракті по коридору, ввічливо прилипаючи до стіни і черкаючи ніжкою перед дамами, я якось подивився на голову якоїсь панни і побачив, що очі її через щось пильно стоять на мені. Мені стало ніяково і неприємно. Я

одвернувся й пішов далі, але, одійшовши трохи, за-
дав собі питання, чого вона так пильно дивилась
на мене. І чи од цього питання, чи од якої невизрадної
думки мені якось завмерло серце. Зустрівшись удруге
поглядом, я почув, що мені зробилось дивно-приєм-
но від її погляду. Коли вона одвела від мене свої
великі, чорні очі, я подививсь на її супутників і
в одному з них упізнав свого товариша по гімназії
Гаюру; другий же був мені незнайомий. (Я, Гаюро,
розказуватиму так, наче комусь чужому. Коли щось
передам неправдиво, прошу виправити. Це саме від-
носиться й до всіх інших. Так мені зручніше.) Гаюра
сміявся і щось оповідав панночці, часто нахилию-
чись до її смуглястого, циганського обличчя і жартов-
ливо прикладаючи руки до грудей. Помітивши мене,
він люб'язно хитнув головою і злегка зняв картуза.
Я поспішно й занадто ввічливо одповів йому тим же,
прислухаючись у той же час до свіжого, дзвінкого
сміху панночки. Це був страшенно приємний сміх:
заливчастий, щирий, чисто як у дітей, коли їх ло-
скочеш. Мені навіть згадалась Котік, Люсіна се-
стричка, яка дуже любить, щоб її лоскотали. Як
і в дитячому, так і в панноччиному сміхові не було
нічого робленого, ніякої сухости, або ніяковости,
було щось хороше, живе, соковите. Я ще раз озир-
нувся й подивився на неї. Вона вже не сміялася
й дивилась трохи догори на Гаюру блискучими очи-
ма і здавалось, що Гаюрине лице освітлюється не
електричністю, а блиском її промінястих, чорних
очей. Я думаю, що прекрасне через те робить на
людей таке велике вражіння, що воно нагадує їм,
яке повинно бути справжнє життя. Панна зробила
на мене велике вражіння.

І мені схотілося ще раз почути цей сміх. Я поста-
новив, щоб там не було, підійти до Гаюри і зазнайо-
митися з панночкою. Але раптом мене опанувала

несмілість і я загадав собі: коли панна, зустрівшись, подивиться на мене—підійти; не подивиться—не підходити. І твердо був уже переконаний, що підійду.

І от з замиранням серця я почав дивитися через голови по коридору, шукаючи чорної, як сажа, голови панни і русявої бороди Гаюри. Але їх десь не видно було. Я пішов далі. Проходячи біля афіш, я байдуже глянув на них і враз зупинився: біля стіни виднілась довготелеса постать незнайомого другого супутника і з усмішкою когось, очевидячки, слухала: кого він слухав, не можна було бачити, бо затуляла широка Гаюрина спина. Але я догадався, що слухав він панну.

Я рішуче ступив кілька ступнів, але зараз же зупинився і замість того став походжати то туди, то сюди, почувавши в той же час все більшу та більшу ніяковість од свого наміру, який мені здавався тепер просто нахабним. Що я Гаюрі, що Гаюра мені? В гімназії ми ніколи не дружили, бо він був «мужиченя», ніколи навіть не говорили нічого один з одним, крім «здоров». Крім того він повинен був не любити мене за те, що я не держався шкільної солідарности і не хотів нікому підказувати. В університеті, як і всім відомо, я уникав усяких «землячеств», товариств, організацій і за часи студентських розрухів спокійно виїздив додому, ні трошки не цікавлячись тими розрухами, і акуратно переходив собі з курсу на курс. Він же з першого ж року почав розліплювати по світлицях до куріння проклямації виступати з промовами в аудиторіях, на студентських збірках і у відповідний момент було виключено його з університету, арештовано, випущено. Потім його прийняли, далі знов виключили і знов прийняли. Розуміється, весь час він був на першому курсі, міняючи тільки щоразу факультет. Що ж між нами було спільного, щоб я міг підійти до нього?

Що міг мати до нього я, син поміщика, дворянина, півбуржуй, півбюрократ, до нього, сина столяра, міщанина, пролетаря? Мені зробилося зовсім ніяково і я рішив закинути це дурновате бажання, іти собі на своє місце та чекати початку дії.

Я ще раз подивився на них. Гаюра злегка повернувся у мій бік і задумливо погладжував русяву, чотирьохкутну борідку, дивлячись кудись синіми, злегка пукастими очима. З-за нього іноді з'являлось смугляве паннине лице.

Раптом, здавивши щільно щелепи, немов бажаючи заціпити біль ніяковости, я рішуче підійшов до Гаюри і злегка взяв його за лікоть.

— Здоров, Гаюро!—промовив я розв'язно і простяг йому руку.

Він, коли я приторкнувся до нього, швидко озирнувся в мій бік, потім, побачивши мене, здивувався, і подаючи руку, питаюче й чекаюче став дивитись мені в лице. Панночка замовкла і разом з довготелесим серйозно подивилась на мене.

— Ну, як же ся маеш, га?—спитав я, почувавши на своїм лиці їхні погляди і свою ніякову посмішку.

— Нічого... дякую,—пробурмотів він.—А що таке?

— Нічого... так. Давно не бачились...

Все було так дурновато: і моє вітання, і його питання, і моя відповідь. Йому теж, видно, стало ніяково. Щоб сховати це, він повернувся до панночки та довготелесого і, поводячи злегка рукою до мене, сказав:

— Ви не знайомі?.. Мій товариш по гімназії...

Я шаркнув ніжкою і, бурмочучи своє прізвище, простягнув панночці руку.

Я ще й тепер пам'ятаю те страшенно болюче почування ніяковости й сорому, яке важко й гаряче розлилось мені по тілі, коли я подав їй свою спітнілу, аж мокру руку і коли її суха, маленька ручка

наче посковзнулась у моїй долоні. Я зараз же помітив, що їй зробилось гидко, бо вона вийняла з кишені хустку і, наче сякаючись, непомітно витерла руку.

Потім ми пішли по коридору: я з панною попереду, а Гаюра з довготелесим позаду. Я вже не пам'ятаю, яку я їй нісенітницю плів, пам'ятаю тільки, що вона слухала мене неухважно, бо щохвилини озиралась до Гаюри й довготелесого і мішалась до їх розмови. Їй, видно, було досадно на мене і хотілось якнебудь одчепитись від непроханого товариша. Ті також, мабуть, залюбки попрощались би зо мною; але я ніби не помічав того і ще більшу нісенітницю плів їй. Нарешті, вона запропонувала зупинитись. Ми стали біля стіни й вона зараз же повернулася до Гаюри з якимсь питанням, якого я не міг почути, бо говорила дуже тихо. Я бачив тільки, як Гаюра посміхнувся, стиснув з покірливим і безсилим виглядом плечима і щось коротко сказав їй. Але тут задзвенів дзвоник і вирятував нас. Я попрощався і мало не бігцем пішов по коридору, проклинаючи свої «дурноваті бажання» і даючи слово навіть не дивитись на неї, не то що підходити.

Задзеленьчав третій дзвоник. Завісу ще не підіймали, але електричність уже погасла і тільки зрідка горіли лампи. Од раптового переходу з великого світла здавалось зовсім темно. Публіка вже розсілася по місцях, тільки подекуди пробирались між кріслами запізнілі та стояв невеличкий гомін від здержаних балачок. Раптом, недалеко від мене зачудлось якесь фурчання, наче вихор пройшов по листі дерев, почувся шум, виклики—в повітрі над партером замиготіло щось біле. Я й мої сусіди з ляком подивилися вниз і я побачив щось чудне: над публікою внизу стояв якийсь стовп невеличких листків і, ввесь колихаючись, розсипався на всі боки.

Деякі, ніби кокетуючи, граціозно робили зігзаги і легко сідали на лисину якогонебудь генералові; другі, наче соромлячись, завертали в бокові льожі; інші летіли рішуче, серйозно, не звертаючи ніякої уваги ні на піднятий гармідер, ні на генералів, ні на самих поліцаїв, які вмент десь з'явилися і ввічливо, але енергійно і швидко одбирали їх у тих, хто держав у руках.

— Проклямації!.. Соціялісти!..—почулось збентежене, схвильоване шепотіння.

Мені чомусь стало страшно. Я напружено став озиратись на всі боки, ніби то я кинув їх, і вже не знаю, чого я хотів, чи втекти, чи дізнатись чогось.

Потім я бачив, як у тому місці, звідки вилетіли проклямації, публіка почала чогось уставати, далі там зайшла голосна й сердита розмова, когось повели кудись, хтось із кимсь сперечався. Вмить, на протилежному боці гальорки знов фуркнуло, хтось голосно крикнув щось, замиготіло біле і над партетом знов стояв білий рухливий стовп, гарний і страшний. У цей час блиснула електричність і залила все своїм рівним, байдужим світлом. Наче тілки й чекаючи цього, вся публіка в партері піднялась і стала дивитись на проклямації, які падали їм на голови, на руки, на спинки стільців, на пишні дамські зачіски. З льож випинались і дивились з посмішками й без посмішок на оригінальну картину. Дехто з публіки брав і починав читати, дехто скоріше ховав у кишеню, а дехто боязко одсовувався од них і несміло подивлявся на поліцаїв. Поліцаї ж виявили просто диво сміливости й натиску: вони бігали по ногах, по стільцях, підстрибували, повзали по підлозі й підхоплювали з льоту проклямації, видаляли з рук читачів, ганяли, кричали, навіть лаялись.

На гальорці теж стояв гомін, бо частина листків і сюди якимсь побитом добулась і розходилась по

руках. Але поліцаям було важко добитися в перші ряди й вони тільки бігали позаду з гнівним голо-сінням і напруженими пиками.

Це вийшло так несподівано швидко, що я спершу не міг навіть орієнтуватись у тому, що було. Пам'ятаю, що головним почуттям у мене був страх, страх невідомо чого. І тільки, як усе скінчилось так же швидко, як і почалось, як більша частина прокля-мацій розійшлась по кишнях публіки, а остання торжественно була піднесена пристапу, тільки тоді, як у театрі знову стало темно й піднялася завіса, я трохи очутився.

Це вперше я бачив «штуки соціялістів», як лю-бить висловлюватись Іван Кіндратович.

«А чи не Гаюра з довготелесим часом кинув? Від його можна цього чекати»—подумав я раптом, але зараз же сам посміхнувся. «Чого неодмінно він?»

Але мені, мабуть, хотілось так думати, хотілось на те, щоб переконались, а, значить, ще раз підійти до них. Я через щось певний був, що, як підійду, неодмінно дізнаюсь.

Як скінчилась остання дія, я хутко одягся і по-біг шукати їх. Але скільки я не бігав по коридору, їх не було.

«Ну, то значить, їх тоді арештували!»—постано-вив я, виходячи вже з театру і, засунувши руки в кишені, швидко пішов вулицею.

Завернувши в один порожній майже провулок, я раптом попереду почув знайомий Гаюрин голос; він на всю вулицю кричав:

— А життя?.. А життя?..

Якийсь голос тихіше відповідав йому. Я приди-вився: поперед мене йшло три постаті: одна по-середині—жіночка, друга з одного боку—висока довготелеса і третя з другого боку—нижча, широ-коплеча.

— Життя для ідеалу?.. В с е життя?—з обуренням кричав Гаюра.

Йому, видно, порадили балакати тихіше, бо він враз знизив тон і я вже не міг чути, що він далі говорив.

«Наплювать! Підійду!..»—одваживсь я і став доганяти їх. Порівнявшись, я підняв картуза, приязно хіхікнув і висловив задоволення, що нам усім подорозі додому. Вони замовкли й подивились на мене. Гаюра щось пробурмотів, довготелесий крикнув, а панна навіть голови не повернула. Кілька хвилини ми йшли мовчки.

— Ні, так, голубчику, не можна...—тихо почав довготелесий.—Так можна дійти до чистого епікуреїзму й заспокоїтись на тому, проти чого ти борешся тепер. Себто розів'еш смак до вина, до м'якого крісла, до спокійних думок і т. і. Це стежка слизька... Життя не в тому, щоб тільки жити, а в тому, щоб здійснити вищий закон, те веління, яке закладено од віку в кожного. Не вино, не співи керують історією, а ідея!

— Чудово! По-твоєму, значить, виходить, коли в тобі завелась якась... ну, ну, ну не «якась», а хоч би «вища» ідея, навіть ідея абсолюту, категоричного імперативу, позачасової моралі, що хочеш, коли, говорю, в тебе завелась така ідея, то вже не можна ні в театр піти, ні вина випити? Так? Ха! Та через що я революціонер? Я революціонер через те...

Довготелесий крикнув, панна глянула на Гаюру і, як мені здалося, штовхнула його ліктем. Гаюра замовк, але зараз же махнув рукою й почав знов:

— Все одно!.. Наплювать!.. Я кажу, що у мене не з надземних сфер навіяні такі переконання, а саме життя дало мені їх. Я весь, кожним атомом своєї істоти, кожним рухом, кожною думкою протестую, бо я борюсь за в с е життя, а ти—за ча-

стину його, та й то за частину не життя, а за щось не життєве. Але тут і боротись нема з ким.

Вони ще довго змагались і кричали на всю вулицю. І, пам'ятаю, коли я слухав їх, в мені стояло разом декільки почувань. Перш усього, я який несамохіть дивувався з Гаюри. Я слухав його і мені не хотілося вірити, що це говорить той самий Гаюра, який більшу частину свого перебування в гімназії просидів у карцері, який з своїх «колів» робив хатки, якого я завжди ставив так нижче від себе, що доводилось немов аж нахилятись, щоб помітити його. І от цей Гаюра говорить такою мовою, якою б я не заговорив. Мені навіть не вірилось, що він це говорив щиро, не для мене, не на те, щоб напустити туману на мене. І разом з цим я пильно вслухався в їхню розмову і почував, що вони говорять щось нове для мене, нечуване. Але ж у цьому, що вони говорили, було для мене й таке, що проймало ніяковістю і тим самим страхом, що й у театрі. Ці слова «революціонер», «боротьба», ці павзи і крикання довготелесого наганяли на мене таке чуття, яке може бути у чоловіка, що йде біля заложеної міни. І мені хотілося й розпрощатися з ними, і послухати далі, хотілося навіть вмішатись до розмови і показати, що мене не дивує серйозність теми. Крім того, гостра цікавість увесь час гризла мене і хотілося дізнатись таки, чи то вони кидали ті проклямації. Я постановив: коли у них знайдеться хоч одна проклямація при собі, значить вони не кидали, бо це проти них доказ був би, якби їх заарештували.

Коли вони замовкли на хвилину, я подививсь собі під ноги, і яко мога байдужим голосом, спитав:

— А чи не знаєте ви часом, що то за проклямації сьогодні в театрі розкидали?.. Я, знаєте, не міг достати ні одної...

Вони не зразу відповіли і це мене ще більш упевнило.

— Кажали, що соціялісти кидали...—додав я невинно.

— Хм...—посміхнувся довготелесий,—вже ж не жандарські ротмістри... Проклямації звичайні. Я достав одну. У мене, здається, повинна бути десь та проклямація.

В мене похололо серце, коли я побачив, що він з бурмотінням починає своїми незграбними руками шукати по кишенях. Гаюра й панна, наче це їх мало цікавило, мовчки йшли і дивились поперед себе.

— Ось...—знайшов таки довготелесий.—Нате, як хочете... Прочитайте...

Він простяг мені проклямацію й позіхнув. На вулиці, крім ряда лихтарів, одного сонного звозчика коло якогось будинку та нас чотирьох, нікого не було, але, коли я простяг руку і взяв той невеличкий шматок паперу, мені здавалось, що зо всіх боків на мене дивляться очі тих поліцаїв, що збирали в театрі проклямації

Я зараз же попрощався з ними. Мені здавалось, що коли я пройду з ними ще з квартал, то папірчик той розірве мене в повітря. Як тільки не стало чути їхніх ступнів, я сягнув рукою до кишені, дуже зім'яв нещасну проклямацію і, вийнявши її, розправив пальці й випустив її на землю. Мені стало лекше. Але зараз же я з жахом подумав:

«А що, як хто слідкував за нами і тепер знайде її!» Я озирнувся. Нікого не видно було. Вернувшись, я схопив зім'ятий папір, розірвав його і, почав дерти на дрібні-дрібні шматочки. Так ніколи, певно, не дерла своїх любовних листів зрадлива жінка, як я ту проклямацію. Подерши, я розсипав її частинами по дорозі і, звернувши на другий бік вулиці, швидко пішов по порожньому тротуару.

3.

Ось—перше кільце ланцюга моїх дрібниць. Бондар штовхнув моє життя по такому напрямку, якого б ні за що ніхто не вгадав. А насамперед я.

Пам'ятаю, я навіть на другий день забув зовсім цей інцидент. Але за обідом Іван Кіндратович оповів про «штуку соціалістів» у театрі і нагадав мені все.

Вечері я лежав у себе, на ліжку і слухав гру Люсі в вітальні на піаніні. Вона грала щось надзвичайно чисте, ніжне й радісне. Мені згадалися очі і сміх панни в театрі. І через щось подумалось, через щось, пам'ятаю, гостро кинулось мені в очі, що я... ніколи не був закоханий. Люся? Брр, якби вона прийшла до мене в ту хвилину, я б з огидою пацнув її ногою. Ніхто ніколи не хвилювався, бачачи мене, і я ні від кого не замирав серцем.

А Люся грала і мені здавалось, що то не Люся грає, а та панна, що в театрі, а очі її дивляться трошки вгору і від того музика така чиста та ніжна.

І знову мені думалось, що щось не так діється в моєму життю, що в романах може й правду пишуть. Єсть десь і не дрібне життя. Єсть щось більше за «спосіб», за перетравлювання їжі.

І проти волі згадалися мені слова Гаюри (я навіть виразно бачив лихтар аптеки, біля якої ми в той час проходили): «Хто, брат, живе великим, той малого не помічає. Того дрібниці не зачеплять, ні, його може збити тільки велике». (Пам'ятаю, я ще тоді аж зщулився, немов Гаюра мені те казав.) Довготелесий щось говорив про «строгість моралі, чистоту ідеї». І знову пригадалась, як Гаюра тьохнув в повітрі тоненькою палічкою, засміявся і сказав:

— Е, голубе! Ми—не аскети. Ми—люди. А людина мусить жити широко й радісно. У всьому можна знайти радість, як уміти й хотіти.

«Можна знайти радість!» Ця фраза особливо не виходила мені з голови. Радість... Чи я мав радість, справжню, велику радість? Пригадую собі, скільки я не перебирав своє життя, не знаходив. Атестат зрілості? Я знав, що мені його дадуть. Було приємно. Виграв у лотерею кавказьке сідло. Було приємно. Інтрижка з бонною Кларою Мойсіівною? Приємно, але турботно. Що ще?.. Нічого не було.

А Люся грала і журба м'якими хвилями обмивала моє серце. І стало жаль себе, жаль до сліз, як когось чужого, але близького. І пам'ятаю, з того жалю мені стало тепло й легко.

«Можна знайти радість»... А чому ні? Я тільки не шукав, я жив, як слимак, у шарлупі. Треба шукати, треба поширити своє життя!

Я навіть устав із ліжка й заходив по хаті бадьоро й енергійно.

Перш усього треба закинути «спосіб», треба взяти себе в руки, треба бути дужим. «Життя мусить бути широким і дужим». А чому ні? Хто мені винен, що я живу в цій дірі й ніде не буваю. На світі є багато втіх, багато цікавого й вабливого. Ого!

Я цілий вечір ходив і навіть розхвилювався. А розхвилювавшись... потягнувся до «способу». Потягнувся з жахом, з соромом, з обманюванням себе, з присяганням, що це останній раз і з дикими, осканженими образами розпутно-хоробливої фантазії.

Але другого дня вечірні думи все таки вернулись до мене, не дивлячись на те, що я був весь вимучений і важкий, як лантух з піском.

Ввечері знов грала Люся. І знов у тьмі ніжно і чисто засяяли очі й посмішка панни з театру.

О, панно Катю, ради бога, не червонійте й не ображайтесь: ні на одну хвилину я не допускав вашого образу в свої нічні оргії. Ні-ні! Навіть думки

не з'являлось у мене про вас, як не може з'явитись у проститутки думки повісити портрет своєї коханої матері в залі, де одбуваються оргії. Ні-ні. Це занадто було б і для мене. Там могла бути Люся, кухини її, могли бути всі жінчини, яких я тільки де бачив, яких я роздягав очима на вулицях, там могли бути невидані мною, але вас не могло бути. Чого так? Не знаю. Я тоді не думав, а потім... теж не хотів думать.

Люся грала і знову ще дужче в мені загоралось бажання «знайти радість». Знов я розхвилювався, знову журба затопила мої груди. Але в цей вечір я переміг спокусу «способу».

І перемога підняла мене, збадьорила. Пам'ятаю, другого дня я навіть ступав більш поважно і твердо, а не так, як звичайно, дрібно й наче винувато.

Але... трапилась дрібниця і штовхнула мене в цілком несподіваний бік. Може я й сам покотився б туди потім, може це було необхідно для мене, але... я у всякому разі не мав певного наміру робити те, що робив.

А вийшло все так.

Збираючись іти до університету, я попрощався зо всіма (я мав, пам'ятаєте, звичай, виходячи кудись на хвилину, прощатись так, ніби виїзду до Америки), шаркнув ногою перед дамами і підійшов до Котіка, яку держала на руках Таня (покоївка). Обцілувавши Котіка, я схопив її маленьке пухкеньке ручення, поторсав і, випускаючи, промовив:

— Здається, зо всіма попрощався? Ну, до побачення!

— А з Танею?.. А з Танею?—закричала Котік, простягаючи до мене ручки й пацаючи ніжками.

— З Танею потім...—посміхнувся я і вийшов.

Але, одягаючись у сінях і дивлячись на Таню, що стояла й чекала, щоб заперти за мною двері, я подумав:

«А Таня хіба не така ж людина, що не можна попрощатися з нею?» Застібуючись, я знову глянув на її маленьку, граціозну фігурку з лукавим, веснянкуватим, гостреньким лицем і почув, як мені забилося од якоїсь надзвичайної думки серце; потім я почервонів, не знати чого озирнувся і... одважився.

— До побачення, Таню!—сказав я якимсь не своїм, придушеним голосом і простяг їй руку.

Таня здивовано подивилась на руку, не розуміючи, нащо я простяг її, очевидячки, й на думку не могло спасти, що я простяг її на знак вітання.

— Що ж ти не хочеш мені й руки подати?—роблено-весело промовив я.

Вона зрозуміла, але як зрозуміла: озирнувшись теж, схопила мою руку, дуже потягла мене до себе і, зробивши непристойний рух, одіпхнула й весело засміялася. Потім хутко озирнулась і, моргаючи на злегка одчинені двері в вітальню, прошепотіла:

— Там панночка! Як побачить, то буде вам... Ха-ха-ха!—Вона мала страшенно поганий звичай якось смаковито реготатись, коли її зачіпали мужчини.

Мені стало соромно і я, не вияснюючи їй свого справжнього наміру, вийшов з сіней і помалу почав зіходити по сходах. Нудьга, злість глухо загарчали у грудях і прогнали те бадьоре, що так несміло почало було ворушитись. Я зрозумів, що я зробив зайву дурницю, дрібну, незначну, але річ не в великості, а в тому, що від цієї дурниці я відразу зневірився, що від цієї дрібниці оцей сором і досада будуть уже цілий день стояти мені в душі.

— Олександр Петровичу!—раптом почув я за собою Люсин голос. Я озирнувся. Вона йшла по тротуару, ліниво похитуючи станом і, держачи під пахвою якусь книжку, на ході поправляла на голові брилик; очевидячки, одягалась поспішаючись. Я зупинився.

— Я згадала, що мені треба в бібліотеку...— пояснила вона, рівняючись зо мною.— Ви в університет?

— В університет.

— Підем разом, нам подорозі.

На носі їй було пенсне, через яке вона дивилась на мене, як потім я пригадав собі, надто пильно й серйозно. Але я тоді не помітив того.

— Чого у вас така кисла фізіономія?..— раптом кинула вона і, одвернувши від мене лице, приплющивши очі, як короткозора, стала дивитись на прохожих.

— А чого їй бути солодкою?— дійсно кисло, мабуть, осміхнувся я.

— Але й кислою нема чого. Здається навпаки...— тим самим тоном сказала вона.

— Не знаю... Видно, життя видається не райським яблучком, а кислицею...

Вона повернула до мене голову, оглянула мене здивовано насмішкуватим поглядом і, зневажливо посміхнувшись, одвернулася.

— Чого ви смієтесь?— почервонівши спитав я.

— Того, що смішно... і нерозумно...

Треба пояснити, що манера розмовляти у неї дуже чудна; силкуючись виявити себе для оригінальності одвертою, прямою людиною, вона вживає до цього дуже прості способи: зневажливо кривигь губи, говорить «брехня», «нікчемна ви людина» і т. і. Коли ви їй скажете, що вона без усяких підстав лає вас, вона посміхнеться і скаже з погордою: «Ага! Не любите правди?» І це все з страшенною самовпевненістю. Сперечатися з нею—все одно, що товкти воду в ступі, бо для неї не існує ні логіки, ні фактів, нічого. Згоджуватися з нею—це все одно, що посадити її собі на шию і підлягати її деспотизмові, дрібному й холодному. Я це знав і не дуже сперечався, як заходила між нами яка суперечка, хоча чав також, що цею пасивністю добра собі не добуду.

Але тепер мені хотілося сперечатись, хотілося говорити.

— Чого ж нерозумно?—знову спитав я.—Через те, що я ношу студентську тужурку, життя повинно бути медовим?

— Нерозумно.

От, як бачите!

Мені стало досадно і в грудях заворушилось бажання сказати їй щось гостре, неприємне і правдиве. І я почав їй щось гоговорити все те, що продумав ці дні.

Слухаючи мене, вона кілька разів дивилася на мене здивовано і зневажливо, і це надавало моїм словам ще більше злісного запалу. Але далі вона стала серйозніша. Мені здалося, що вона починає переконуватись,—і досада моя оступилась кудись і захотілось говорити ніжно, м'яко; але вона зараз же «дала мені одкоша». Коли я кілька раз сказав їй «ти», вона холодно, не повертаючи голови, промовила:

— Тільки без ніжності!.. Можна й без «ти»...

Мене це вколело і я загубив був нитку думок. Але зараз же згадав і заговорив знов, хоча й без «ти», але все таки палко.

— Перейдіть на правий бік!—раптом незадоволено перепинила вона мене.—Терпіть не можу, коли хто йде ліворуч. Досі не навчились ходити зо мною!..

Я знов забув, що говорив і, перейшовши на правий бік, вже довше ловив загублену нитку. Заговорив знов, але вже з меншим запалом.

— І от тепер у мене головна думка—якось інакше жити... Як—я й сам не знаю... Ви думали колинебудь про це, Люсю?

Люся раптом підняла руку до брилика, затримала трохи ходу і, подаючи книжку, промовила:

— Подержте...

Потім нахилила трохи голову і, піднявши обидві руки догори, ледве ступаючи, стала пришпилювати шпильками брилик. Я взяв книжку, прочитав заголовок якогось французького роману, подивився вздовж вулиці і знов похилився. Говорити мені вже більше не хотілося. Люся пришпилила брилик, взяла у мене книжку і, поправивши пенсне, приплющивши очі, важно попливла далі.

— Ну, що ж ви змовкли?—сказала вона, почекавши і подивившись на мене насмішкуватим поглядом.—Я слухаю ваші... ваші песимістичні сентенції. Це в вас раз-у-раз буває після палких обіймів з покоївками?—вмить додала вона іншим, сухим і злісним тоном.

Мені йокнуло й захолинуло в серці.

«Бачила!»

Я почув, як мені стало гаряче на щоках і на лобі й як прилила й заграла на них кров.

— Які обійми?—промурмотів я.

— Чого ж ви почервоніли?—холодно крізь зуби промовила вона, пильно й зневажливо дивлячись на мене.—Соромно?

Я, як дурень, мовчав. Мене просто придавив такий наслідок мого чистого наміру.

— Погано...—проговорила знов крізь зуби Люся.—Тим паче погано, що покоївка ця служить у нас, у м е н е. Після цього я навіть дивуюсь, як ви смієте ще дивитись мені в вічі. Дивуюсь.

— Люся!—скрикнув я, зупиняючись і благаючи дивлячись на неї; але вона насупила свої золотисті брови й суворо сказала:

— Я вже вас прохала обходитись без ніжності. І ще прошу поводитись коректно. Ви звертаєте на нас увагу.

Це мені нагадало, що ми на вулиці.

— Ольго Іванівно!—тихіше вже заговорив я.—

Коли ви хоч раз вірили мені, то повірте й на цей раз моему чесному слову, що це не обійми були, що це... це зовсім не те було... Послухайте!

Я хутко, захлипуючись, оповів їй, як усе це вийшло, як мені самому це неприємно, як мене вражає її знев га. Я говорив довго й палко, але видно було, що вона не вірила мені, не допускала навіть думки, що з покоївкою можуть бути якісь інші відносини. Не вірила й сердилась, але сердилась не за те, що я такий поганій, що ображаю наше «кохання», а за те, що Таня—покоївка.

Мені стало нудно-нудно й тупо-байдуже. «Не вірять, то й не треба»—думалось мені.

Біля університету ми розійшлись,—вона пішла далі, а я постояв коло воріт і пішов вулицею.

В мені в середині почало підійматись щось злисне, протестуюче, рішуче. Хотілось щось таке зробити дике, на злість комусь.

В той мент якраз я йшов повз той будинок, де жив граф. У нього раз-у-раз можна застати компанію за картами або оргією; і перше я обминав його, але тепер аж зрадив і рішив неодмінно зайти. Граф—мій товариш з гімназії і справжній граф Корчинський.

Коли я ввійшов у першу од сіней світлицю (він най ає половину одноповерхового флігеля з трьох світлиць),—з другої чувся гомін кількох голосів.

— Хто там?—почув я лінивий тенор самого хазяїна.

— Свої...—одповів я і, скинувши пальто, ввійшов до них. За льомберним столиком сиділа компанія: граф, Бузько, Соколов і якийсь чорний, незнайомий мені студент. Навкруги був звичайний розгардіяш, який буває там, де довго грають у карти: валял сь недокурки, лежали на кріслах і канапах тужурки й піджаки, скрізь стирчали пляшки й склянки з пивом і вином, під ногами був цілий смітник, а в повітрі хмарою стояв дим. Все, як слід.

— А! Ваше превосходительство!—скрикнув Бузько, простягаючи мені через плече руку. Я поздоровкався зо всіма, познайомився з студентом і став біля Бузька.

— Ну, превосходительство, як живем?—пильно дивлячись собі в карти й щось вираховуючи, проговорив він.—Подвизаємось?

— Як то?—не зрозумів я.

— Маленька бубночка...—зідхнув Бузько і подивився на партнерів. Ті зараз же уткнулися в свої карти.

— Подвизаємось, ваше превосходительство? а?—ніжно обнімаючи мене лівою рукою з картами і пригортаючи до себе, повторив Бузько.

— Подвизаємось...—у тон йому одповів я.

— В університеті був? Що там? Ми, братіку, тут уже другі сутки подвизаємось... Профессори не скучають за нами?

— Не знаю...—сказав я.—Я вже чотири дні не був там.

— З нами хресна сила!—одсахнувся від мене здивовано Бузько і перехрестився картами.—Що я чую?!

— Пас!—ляконічно крикнув граф. Бузько вмент зробився серйозний, поправив карти як віяло і насупив брови.

— Сім жира...—позіхнув незнайомий студент.

— Чирва...—бовкнув Маруся.

(Соколова ми звемо «Марусею» ще з гімназії за його високий, тонкий стан, за дівоче, ніжне лице з блакитними, мрійними очима і кротку, делікатну натуру; правда, він завжди мовчить і тільки пильно й ніжно слухає того, хто говорить, але п'є багато й майже ніколи не впливається. І тільки як почне хапати щітки, столові ножі, палиці і прохати пофехтувати з ним, тоді тільки можна впізнати, що Маруся «в градусі».)

Бузько ще більше насупився, покусав замислено свою борідку, глянув на партнерів і, стиснувши плечима, промовив:

— Вісім бубночки... Нічого не зробиш... Так то, ваше превосходітельство... Так ти справді не був в університеті? Чого ж то?

— Не хотів, та й не був.

— А лекції?

— Плювать і на лекції.

Тепер навіть Маруся здивовано глянув на мене, а Бузько аж одсунув стільця, серйозно обдивився мене і мовчки питаюче подивився на товаришів.

— Еволюція в царстві чорнилоядних! — добродушно посміхнувся граф і, звернувшись до мене, хитнув головою позад себе і сказав:

— Може хочеш випити?—там усе є... Горілка, пиво, вино...

— Ну, де ж таки!—засміявся Бузько.—Ще що вигадай... Та його наречена як довідається, то ментально в кишеню сховає.—То баба серйозна... Хм, «випити»!

Я зробив самий байдужий вигляд, обійшов Бузька і, підійшовши до столика, що заставлений був пляшками й тарілками, налив собі велику чарку горілки. Не дивлячись ні на кого, перехилив її, глितнув і, навіть не зморгнувши від того паскудного, холодного почування, яке пройшло по мені, почав чимсь закусовати.

Компанія, крім незнайомого студента, аж застигла від дивування. Але я, не вважаючи ні на їхні крики, ні на гратуляції, налив знов і випив. Почування вже, пам'ятаю, було не таке гидке. Потім я скинув з себе тужурку, запалив цигарку (хоча я не курю) і засміявся. Мені стало так якось тепло, гарно.

— Пхи!—думав я.—Плювать мені на всяких наречених! Життя повинно бути повним, дужим і ши-

рожим... Не чернець же я, справді. Вино, женщины, карти... Це ж і є життя... Вони ж цим і живуть... І от же щасливі. Чого ж я мушу киснути?

У світлиці зробилось моторніше. Ради такого казусу вони навіть покинули на час карти і постановили всі випити зо мною. Я сміявся, базікав, реготався й почував себе гусаром. Хотілося сісти верхи на стілець, цигарку в зуби—і смали цинічні анекдоти! Хотілося в карти грати, до дівчат їхати.

— Лий!—кричав я.—Бузько, не будь бабою! Пий!

— Ха-ха-ха!—реготався Бузько.—Диви, який молодець став!.. А наречена? Сховає, брате, в кишеню, то там тобі й каюк...

— Сашко, зо мною...—ніжно нахилився до мене Маруся. Він нічого не п'є крім горілки і я теж наливав горілки й пив з ним. Потім пив з Каменюком (незнайомий студент), з графом; пив вино, пиво, горілку.

— Катай його!—гороївся я на весь флігель.— Не хочу і не треба!.. Плювать!.. Я тепер, панове, постановив жити, а не киснути. Годі!.. Життя повинно бути повним, дужим... і... дужим... Це—свята правда! Давай у карти грати... Ва-банк!.. Я ставлю десять рублів. На жирову даму десять рублів!

Здається, я й грав тоді, не пам'ятаю добре. Пригадую, що спочатку мені було дуже гарно, Мене наче знімала якась дужа хвиля і несла кудись у височінь, і як холодно-гарно замирало серце. Але дещалі мені почало ставати гірше: дуже, хороше десь щезло, руки й ноги стали важкі, в животі почало щось неприємно хвилюватися і від цього по всьому тілі проходило холодне, тяжке почування; в очах стояв туман і шкура на лиці й руках здавалася чужою й чудною. Я був п'яний на своїм віку тільки двічі, та й то не дуже: раз на розговинах у директора гімназії, а вдруге, як скінчив гімназію, після роз-

дачі «атестатів зрілості». Але ні в той, ні в другий раз я не почував такого, як тепер. Мені то здавалось, що я легко в якусь безодню догори ногами, і ставало холодно, то наче здіймаюсь до самого сонця, і гарячий піт обливав мене з ніг до голови. Нарешті, мені стало цілком погано. Пам'ятаю як кризь сон, що мене кудись водили, над чимсь нахилили, було дуже погано, потім полекшало. Далі я вже нічого не пам'ятаю. Здається, ще несли кудись потім і хтось ніби лаявся і сердився, а хтось реготався.

4.

Покоївка Таня штовхнула мене таки досить добре. Тижнів два я «шукав радість» у графівій компанії Ми грали в карти, пили, їздили в шантани, публічні доми, викрали для Марусі наїзницю з цирку, мали два протоколи в поліції. Додому я приходив рідко і жив у графа. Моя поведінка, пам'ятає, Іване Кіндратовичу, приємно оживила й розворушила вас. Ви навіть заговорили раз за вечерею і розказали, як розбили голову об лихтар чи лихтар об голову. Цього ви докладно не могли собі пригадати. І Люся на мене в той час дивилась з більшою повагою, хоча вважала за свій «ідейний обов'язок» зневажливо кривити губи, розпитуючи де я «волочуся».

І, правду кажучи, я не знайшов там радости. О, не через те, що це було «неморально». Я це й не думав. Я просто не міг витримати: мій організм нездатний був до таких переживань. Від пиття мене завжди нудило, продажні жінщини після моїх нічних образів здавались брудними й непринадними, карти стомлювали, безсонні ночі робили розбитим все тіло. Я пересилював себе, переконував, що це ж і є життя, що це все дуже гарно, бадьорився, горіжився, завжди був попереду всіх, завжди перший

пропонував всякі «дебоші», але завжди в мені далеко-далеко сиділо нудливе, несміле бажання: «ах, кинути б усе, утекти кудись, кудись далеко, де тихо-тихо, де можна лежати недвижимо й бездумно, як темному, важкому каміню».

І от знов я пригадую мою господиню Дрібницю. Знов вона з'явилась несподіванно і штовхнула мене туди, де я вже ніяким способом не думав опинитись.

Сталось так.

Раз ми вертались звідкись з Бузьком, Марусею і Каменюком—чудним суб'єктом, який раз-у-раз, де б він не був, чи в «дівчаток», чи в аудиторії, чи за картами—неодмінно позіхав. Здавалось, що він не жив, а одбував якусь нудну, але необхідну службу й тільки чекав, щоб скінчити, прийти додому й солодко заснути.

Бузько одпустив свої сентенції і сердив мене. Я збирався йти додому, хоч було ще досить рано. Збирався рішуче. Але коли Маруся запропонував зайти до графа, а Бузько йти додому, я на злість Бузькові подав голос, щоб зайти до графа. Більшість була за це і ми опинились у графа.

І от ця дрібниця пересунула мене зовсім у другий бік. У графа ми застали... Гаюру. Це було так несподівано, що я аж засоромився. Пам'ятаю, що мені стало чогось неприємно і я навіть розсердився на себе за це. Гаюра, видно, знав про мене, бо все чудно подивлявся на мене й ніби закусував посмішку. Мабуть, граф йому все розказав.

«Ну, й начхать! Що він мені таке?»—з злістю подумав я. І ще більше почав удавати з себе байдужого.

— І ідеалісти п'ють винце?—приставляючи стільця до столу й сідаючи біля Гаюри, раптом добродушно спитав Бузько, киваючи на склянку з вином, яка стояла перед Гаюрою.

— Це ти про мене?—трохи здивовано скинув на нього очі Гаюра.

— Про вас, про вас, високоповажний добродію! Ми всі тут матеріялісти собі... Люди прості, звичайні...

— Звідки ж ти взяв, що я —ідеаліст?

Маруся обережно просунувся, сів поруч зо мною й ніжно обняв мене за стан. Мені від цього стало приємно. Приємно було й від Бузькового наскоку.

— Хм... «Звідки»...—одкидаючись на спинку стільця й погладжуючи себе рукою по розхрістаних грудях, нахилив з усмішкою голову Бузько.— Ніби це так важко пізнати?.. Ти ж в університет хіба для лекцій ходиш?

Гаюра мовчки, видно, не розуміючи, дививсь на нього й чекав.

— Правда ж, не для лекцій?

— Ну, не для лекцій, та що ж з того?

— А для революції вашої?

— Ну, хай для революції нашої, так усе таки— до чого тут ідеалізм?

— От тобі!.. «До чого тут ідеалізм!»—засміявся Бузько.—До того, що ідеалісти, соціялісти, комуністи і т. і. роблять революції, а звичайні люди винце п'ють і... і до дівчаток їздять. Ха-ха-ха! От тим же я й питаю: невже й ідеалісти почали винце пити?

Гаюра ще трохи подивився на нього, потім озирнув його коротеньку, товстеньку постать і, посміхнувшись, сказав:

— Я тобі радив би краще винце пити, ніж говорити про те, чого не знаєш...

І одвернувся. Потім повернувся до нас, нахилив трохи голову й тихо сказав:

— Панове, я маю... чи то пак, не я власне, а... ціла організація чи що... звертається до вас... Річ у тому.

Граф дивився все так само на свого візаві Бузька, очевидячки знаючи вже, про що буде мова, а ми всі, не виключаючи й Каменюка, що сидів проти Гаюрі, зупинили очі на Гаюрі.

— Річ у тому...—підняв він голову й озирнув нас усіх,—що, може чули ви, тепер у місті застрайкувало кілька фабрик і робітень. Застрайкували через те, що плата, яку робітники мали за працю, не вистачає, щоб задовольняти найнеобхідніші потреби. Страйк тягнеться вже два тижні... Коли суспільство підтримає робітників, то вони виграють. От з цим і звертаюсь тепер до вас... Хто скільки може, звісно...

Ми всі мовчали. Маруся ще слухав, але, бачачи, що той більше не буде говорити, зняв свою руку з мого стану, вийняв гаманець, порахував гроші, почухався й сказав:

— Якби не пив на Загородній, було б більше... 15 рублів і 22 копійки. Отпія!

І, ясно сміючись, подав їх Гаюрі. Той устав, підставив долоню й Маруся обережно пересипав у неї гроші.

— Дякую,—серйозно сказав Гаюра.

Коли Маруся лічив гроші, я теж поліз у кишеню, але я знав, що в мене там всього тільки 60 чи 70 копійок. І було соромно, що знов подумують, ніби я своїм звичаєм не хочу дати.

Каменюк позіхнув і дав карбованця. Гаюра також серйозно промовив «дякую» і сховав гроші в кишеню.

«Позичу в графа 5... ні—10 рублів і дам!»—постановив я.

— Ну, а ти, добродію матеріялісте?—добродушно звернувся Гаюра до Бузька. Той заклав руки в кишені, ще більше одкинувся на спинку стільця і, дивлячись у стелю, сказав.

— Я... принципіально проти всяких... давань на всякі... революції... Не жаль там якихсь 2—3 рублі!, а... це проти моїх принципів.

— Так!—усміхнувся Гаюра.

— Графе, позич мені 15 рублів,—голосно звернувся я до Корчинського. (На злість Бузькові я додав ще п'ять).

— Їй-богу, серце, не маю...—розвів руками Корчинський—Ні коп'я!

Бузько насмішувато хмикнув. Мені стало страшенно прикро й соромно.

— Але я послав Степана позичити,—додав граф.— Як принесе, то поділимось...

— Я на днях верну тобі...—з усиллям сказав я.

— До-обре... Ох-хо-хо!—позіхнув він.—Страйки, демонстрації... Єрунда, мої панове. Жили б собі тихо... їй-богу!

Ніхто нічого не сказав, усім було ніяково. Тільки один Гаюра якимись короткими усмішкуватими поглядами кидав на нас і, здавалось, думав про себе щось лукаве й смішливе.

Бузько піймав ці погляди і це розсердило його. Не пам'ятаю, що він почав говорити, пригадую тільки, що це було щось злісне, насмішкувате, парадоксальне. Пригадую також, що мені було чогось тайно-приємно слухати його, хоча я того прилюдно не показав би. Другі слухали також, мені здається, не без потайного задоволення.

Один Гаюра все так само усмішкувато подивлявся на нас і слухав Бузька, часом розглядаючи його з таким інтересом, з яким розглядають якусь річ, котра завжди вертілась перед очима, але досі не звертала на себе уваги.

Бузько від того ще більш дратувався.

І от роздратовання це виштовхнуло з його якусь таку фразу, від котрої ми всі засміялись, а Гаюрі

зникла посмішка і все лице помалу, але густо й зловісно зчервоніло.

З цього моменту, я добре пам'ятаю, лице його прикувало мене до себе. Не те, що він почав потім говорити, не слова, не зміст їх, а вираз лица і тон голосу. Головне, що я тепер собі розбираю, була в його якась жагуча певність у чомусь, була образа за щось, але образа не за себе, а така, яка бува, наприклад, за матір, гнівна, горда і повна свідомости в тому, що кожний її може зрозуміти й піддержати. Голос його став дзвінкий, з нервовими вібраціями, сочний, повний тої самої певности. Пам'ятаю, що в мені несвідомо пройшло почування заздрости і болючої цікавости до Гаюри: що він має, що може так говорити? Невже, справді, революція? Що йому до цього народу, пролетаріату, до цього застарілого й пожовклого сантименталізму?

І от пригадую собі, в мені раптом з якимсь холодком стукнула в мозок думка: «поговорити з ним не тут, а десь на самоті, удвох». Про що поговорити, що сказати, для чого, я ще не знав. Але десь у середині хвилювання вже розросталось, вже хтось за мене там укріплявся в цій думці, сперечався, доводив.

І коли Гаюра почав прощатись, той «хтось» уже твердо постановив усе і я мусів теж устати, попрощатись і піти разом з Гаюрою.

Не пам'ятаю чомусь, як саме ми почали розмову. Здається, Гаюра трошки здивовано поглядав на мене, здається, я мучився від ніяковости. Але пам'ятаю, весь час говорив йому, не вгаваючи, навіть запропонував зайти в якусь пивну й докладніше поговорити.

Та про що?—все більш і більш дивувався Гаюра, слухаючи мою плутанину й допитливо вдивляючись у мене.

Але в пивну все таки згодився зайти.

В пивній було душно, смерділо розлитим пивом, тютюном, смаженою цибулею і був страшенний галас.

Посередині стояло двоє індивідів і цілувались, не обнімаючись, бо в руках були склянки з пивом. Повз їх літали слуги з серветками під пахвами і з цілими віялами кухлів з пивом у руках і браво струслювали підстриженими «під польку» чубами. За стойкою стояв червоний, товстий хазяїн і маленькими, ситими очима пильнував «гостей».

Тільки ми ввійшли, до нас зараз же підбіг слуга і, елегантно схиливши голову на ліве плече, повів правою рукою од себе до столиків і промовив:

— Пожалте-с... Прикажете закусить?

— Та все одно... Ну, випить, закусить... Вільне місце єсть?—спитав я.

— Как-же-с... Може жєлаєте в дворянську?

— Ні!—сказав Гаюра.—Можна й тут...

Слуга кинувся до вільного столика, зручно змахнув серветкою крихти і завмер в дожидальній позі. Я помітив, що він поводився з нами не так, як з іншими «гостями»—з якоюсь ніжністю й гордістю, наче сам радіючи, що usługєє таким «благородним гостям-с». Ми замовили пива і вмент дві пляшки з склянками стояло перед нами, а сам слуга летів у кухню замовляти нам «антрикоти-с».

— Ну?—посміхнувшись, глянув на мене Гаюра.

Від цієї посмішки мені стало лекше, тепліше якось, хоча хвилювання колотило й холодило моє серце. Я похнюпився і, проводячи дрижачим пальцем до ріжку від розлитого пива до краю столу, заговорив:

— Я, власне... хочу... про одну річ... Ти от говорив у графа... що жити... Та й раніше, як з театру... що життя повинно бути... дужим, повним... і гарним. Це може смішно, я знаю це, але начхать!.. Себто не життя, а це, що я завів про це... Але мені

треба скінчити все це... і... одно слово, мені треба знайти якийсь вихід.

Я прийняв палець од пива й рішуче глянув на Гаюру. Він дивився на мене, не розуміючи й дожидаючи, що буде далі.

— Я хочу спитати тебе... Ти от живеш, чи той... говориш так упевнено про життя, значить, ти маєш його таке, знаєш про його... я хочу спитати, як ти... чи той... як це зробити... щоб... ні, щоб жити так...

Його, очевидячки, страшенно здивували мої слова; видно було, що він зовсім не ждав нічого такого від мене.

— Я не розумію,—навіть збентежився він.—Ти хочеш знати, як я живу, чи що?

— Ні!.. Як я повинен жити... Ах, ти нічого не знаєш! Це так для тебе чудно, я знаю... така розмова... філософія в пивній. Але ти почекай... Ти дивись на це інакше... Ти уяви, що ти прийшов до хворого... ти не лікар, я знаю, а так ніби... Ну, а я хворий ніби теж... І от ця розмова... Ні! Ти не розумієш... я хвилююсь і погано говорю... Я тобі все по порядку, з самого начала... Ти тільки не дивуйся, або хоч і дивуйся—це все одно... Хай так... І ти не бійся, я тепер зовсім інакше буду слухати... А тоді з театру... Я ж порвав ту проклямацію і не читав... Не віриш? (Гаюра не виявляв зовсім ніякої невіри й навіть не ворушився). Я навіть зазирнув тобі і... боявся... Ну, це все одно... Тепер уже інше... я розумію, ти сердишся... Але... Ну, я вже... по порядку. Я трохи не так...

— Та ти не хвилюйся...—серйозно і з співчуттям сказав він, дивлячись на мої дрижачі руки. Мабуть я тоді страшенно нещасний виглядав мав.

Пам'ятаю, я почав розказувати справді трохи спокійніше, але червоніючи, плутаючись і просто корчачись з болю й сорому. Гаюра старався не ди-

витися на мене і був аж суворий од уваги. Я довго і широко, з жорстокою, навіть, самовбивчою ширістю говорив йому. Говорив усе, говорив навіть те, що собі не сказав би.

Слуга приніс «антрикоти», але ми не звернули на них уваги. За сусідним столом п'яна компанія про щось сперечалась і якийсь добродій увесь час уставав із-за столу, переходив хисткими ступнями на другий кінець, цілував якогось другого добродія і, в чомусь запевняючи всіх, знов вертався на своє місце. Але ми, себто я, принаймні, бачив усе це, як у тумані, і увесь час жадібно й багато пив пива.

— І от ти розумієш,—говорив я,—це страшенно тяжко. Це я тільки тобі, більше нікому... У мене ж нема нікого... І то може тільки через те, що сьогодні... Моя наречена, Люся—дура, я з нею не женюсь... Але це не важно... я тобі вірю, я тобі завидував... Але головним робом, що ти серйозно, не будеш сміятись і взагалі... ну, ти не такий, як інші. Ну от і мені треба збудитись, бо я не можу більше жити. А коли не можна більше жити, то все інше—все одно. Правда?.. Я—як суконний увесь. Я нічого не можу почувати, нічого! Мені все таке гидке, байдуже... але ти розумієш... Мені хочеться якось наново жити... Мені здається, що якби я почув щось велике, дуже—я ожив би. У мене нема нічого важного, самого важного!.. Ти мене розумієш? От іншим там боляче, весело, сумно, а мені—нічого. Ось ці п'ють собі... Може з горя, але у мене й горя нема... І я нічого не хочу! Нічого... Ні, брешу!.. Брешу... Я хочу жінщини!.. Так-так, що вже тут? Правда—так уся правда... Я вже не раз думав, чого я хотів би, і раз-у-раз хотів жінщини... Не одної, а багато, всіх, усяких... Але й то періодами... А іноді все гидко... А проте

це—скучно... Я про інше буду... Ти будеш ще пиво пити? Ні!.. Ну, а я хочу... Цей слуга—чудак великий, правда?.. У мене вже голова крутиться, але це все одно... Мені якось лекше стало... Я навмисне постановив тобі розказати... Хай сором, але так і треба... Правда? Тобі не чудно все це?.. Ну, начхати!.. Ти—хороший... Ти не смієшся з мене, не зневажаєш? Знаєш, я завтра мабуть буду тебе ненавидіти... А може й ні...

Мені раптом зробилося страшенно журно; щось ніжне й стороннє кольнуло в серце й наче зосталося там, а від нього йшли тонкі і м'які струмочки ниючого і сумного. Гаюра сидів похмурий і, видно, чекав далі. І те, що він був похмурий, ще більш надавало мені бажання говорити, говорити без краю, вивернути свою душу, вимучити себе своїм виглядом.

— Я—безсилий тепер...—почав я знов...—У мене зовсім нема волі... Зовсім... Ах, якби я міг покохати когонебудь або щонебудь!—вирвалось у мене з тугою.—Хоч краечком серця!.. Ти мені, Гаюро, скажи, тільки не так, не з співчуття, а по правді, безсторонньо... ось подумай і тоді скажи: є життя? Є те життя, що про нього ти говорив, чи... це самозапевнення було?.. Ну?

Гаюра тихо, з сумом, але твердо сказав:

— Є.

— Є?

— Є.

— І ти можеш мені сказати в чому, де воно?.. Можеш?.. Стривай! Я не хочу, щоб ти мені читав лекцію про життя, а я просто хочу, щоб ти мені розказав, де ти його бачив, як і яке воно... От... Більше нічого... Ти ж розумієш, що мені неможливо ждати, я збожеволюю... Я це не для трагізму, а так воно й є... я почуваю вже... У мене навіть кошмари бувають... Це—неможливо...

Я змовк і чекаючи дивився на нього. Він був дуже серйозний.

— Бачиш,—тихо почав він, дивлячись у стіл:— я не знаю, яким тобі здається те життя, яке я знаю і вважаю за справжнє життя... Крім того, це таке питання... Взагалі у нас «не годиться» говорити на такі теми, яось соромляться, хоча думають багато... На мою думку, можна жити далеко краще, ніж ми живемо тепер... Можна жити гарно, повно... Тільки... тільки конче думати про це... себто про те, що живеш... І іменно про це думати. Треба уваги до життя, такої, розумієш, завжди настороженої, напруженої уваги, невтомної свідомості того, що от ти живеш, живеш, живеш. Ти мене розумієш?

Я закивав головою, хоча не зовсім ще розумів, що він хотів сказати.

— Ти от кажеш, «якби я покохав когонебудь або щонебудь». Ти, кажеш, цим би й жив. Ні, цього не треба. Треба життя полюбити, а потім полюбити те, що допомага йому. Один мій товариш був на каторзі... Недавно вернувся, втік... Ми з ним багато говорили. Він каже, що він тільки тим і врятував себе, що завжди пам'ятав, що він живє. І він каже, що, наприклад, коли він сидів з каторжанами в одній камері, коли вони там виробляли всі свої гидоти, він замість, щоб задихатись від того і тим ще більше погіршувати своє становище, він пильнував їх, силкувався добути з їхнього життя все, що дало б йому приємні переживання. А неприємне він холодно аналізував і тим зменшував його силу. Потім він силкувався увійти в кожне з'явище природи й знайти в йому щось цікаве, приємне. Коли він сидів у самотині, в окремій камері, він навмисне ввесь час силкувався пам'ятати, що все таки він живе; що цей однаковий щодня промінь з високого вікна є все таки частина життя; що, напруживши

волю і розум, можна й тут здобути приємні переживання. І він користувався з пам'яті, з фантазії, зо знання свого—з усього чисто, щоб жити і в самотині. І він жив; звісно, не так, як на волі, але далеко краще від тих, хто пасивно живе хоч би й на волі, не кажучи вже про тюрму... Це—велика сила увага до життя!

— Так!—перепинив я нарешті Гаюру.—Коли ж я не можу бути уважним, не можу життя любити, я його не знаю... ну, от нема сили, нема охоти любити, нема нічого та й усе! Тупий я, байдужий до нього... Ну, що ти зробиш?

— Пллово-о-й!.. Пллово-о-й!..—гукав хтось п'яним голосом за спиною в Гаюри.

— Ти—інша річ... Ти... ти вибач мені, я буду говорити по ширості... Ти—недужа людина. Тобі треба видужати, треба здобути соку в організм, ти—сухий. Тобі важко бути уважним. Я не ручусь, але мені здається, що найкращими ліками для тебе було б щось вражаюче, гостре, незнайоме для тебе. Треба, щоб воно вразило тебе, захопило тебе, розбуркало. Треба якоїсь великої сили, яка намагнітизувала б тебе собою... Звісно, ти можеш вдатись до лікаря, але, на мою думку, це не допоможе. У мене був один знайомий, що лічився електрикою і всякими ваннами. Але то мало помагало. Він потім оженився, спеціально також, щоб... Але пожив півроку і покинув жінку... для своєї хвороби...

— Так-так...—шепотів я з жахом.—Це може бути, це може бути.

— А другий знайомий... студент—збожеволів. Все йому якась сила біла в голову, давила...

— Сила?—перепитав я.—Так-так... Ах, це правда!.. Ну?

— Ну... і той... Він бувало приходив до нас і все просив, щоб його вбили... І серйозно, не так

собі... Все тре лоба рукою і шулить, як з болю, очі... А то сидить з нами і раптом попросить дозволу щось розбити—склянку або пляшку... Йому ніби легше стало од того... Ну, а потім збожеволів зовсім.

— Так-так...—шепотів я, почувавочи холод жаху в грудях.—Ну?

— Так, по-моєму, тут не в електриці і не в ваннах діло, тут треба глибше зазирнути. Тут треба життя змінити. Коли життя не допоможе, ну, тоді... тоді зостається... мені не хочеться тобі говорити, але краще свою думку чесно висловити... тоді я на твоєму місці скінчив би свідомою смертю!.. Але стривай!.. Треба боротись! Що, справді, так коритись? Ти кажеш, що ти нічого не любиш, що ти не знаєш життя. Звісно, як ти можеш любити те, чого не знаєш? Ти не живеш тепер, ти пливеш за життям: куди несуть тебе його потоки, туди ти й посуваєшся, не пробуючи п л и с т и с а м о м у. От ти почни тепер плисти, почни хотіти плисти туди, куди ти хотів би, а не куди тебе несуть каламутні потоки. Не вмієш плавати? Вчись. Бий руками, ногами, набирай води і в вуха, і в ніс, а все таки пливи. Навчись! А навчившись, тоді впливеш з твоїх потоків. Іншої ради я тобі не можу дати... От берись до нашої роботи, пливи до нас. Я залюбки буду помагати тобі всім, чим можу.

— Ах, якби!..—скрикнув я.—Я все, все буду робити, тільки щоб збутись, щоб не було цього...

— Пллово-о-й!!—підвівся Гаюрин сусіда і грізно підняв руку.—Ти ссукин син!.. Дввай... пива!

На нього ніхто не звернув уваги. Він безнадійно махнув рукою, гірко всміхнувся й безсило знову сів на місце.

Так-так!--захитав головою Гаюра.—Це неминуче... Дарма, ми ще заживем... Ти тільки не занепадай духом... Ти завтра приходь до мене, я щось

придумаю... Бачиш, до організації зараз тебе прийняти не можна, бо ніхто тебе не знає і ти нічого й нікого не знаєш... Спершу ти будеш помагати... А потім... Звісно... Ну, тепер от цей страйк. Треба буде ходити, розносити гроші страйкарям... ну, проклямації і т. і... А може демонстрація буде... так роботи технічної буде сила.

— Прикажете ще пива?—раптом зачувся над нашими головами голос слуги. Ми озирнулись. Пивна пустіла вже, але дим стояв величезною хмарою; лампа здавалась у ній сонцем у негоду. Ми заплакали і вийшли

5.

І от в той час уперше в моєму житті справді одбулося важне: я зрозумів, увірував, що можу жити.

Коли на другий день я прокинувся, першим моїм почуванням було почуття чистоти, фізичної й моральної. Мені навіть схотілося взяти чисту білизну, зробити порядок у світлиці, вичистити все круг себе. Я це й зробив. Правда, голова у мене була все таки й важка, і тупа, як і перше; тіло все таки було мов розчавлене, але свідомість того, що вже «кінець тому», що я починаю наново жити, надавала мені певности, що голова у мене вже свіжа, що тіло—здорове. І від цього самовпевнення може й справді менше боліло все. Навіть, як дививсь у дзеркало, мені здавалось, що очі мої стали ніби виразніші й лице свіжіше. Мені хотілось, щоб так було.

Того ж дня я пішов до Гаюри. В світлиці у нього я зустрів якогось кирпатого добродія з борідкою і в окулярах; окуляри були якись великі, незграбні і здавалось, що то вони так стягали йому перенісся, що аж ніс задерся.

— А!.. Дуже добре, що ти прийшов!—весело зустрів мене Гаюра. Одягнений він був у синю косоворотку й виглядав таким простим і щирим.

— Знайомтесь...—хитнув він головою на добродія в окулярах.

Ми подали один одному руки й буркнули свої прізвища.

— Добре, добре, що ти прийшов...—потер руки Гаюра й весело подивився на добродія.—Тут, бачиш, така справа: нам треба скласти десь кілька нелегальної літератури—дістали нового транспорта. Ну, от. На старих квартирах незручно... Чи не взяв би ти до себе? У тебе квартира «чиста», живеш ти у мирового судді, ніякому жандарові й на думку не спаде шукати в тебе. Звісно, треба, щоб до тебе не лазили. А як треба буде брати звідти, то щоб ти сам брав і носив, куди треба... Згода?

— Вжеж, згода,—одповів я й подивився на нього так, мовляв: ти ж сам знаєш, що згода.

— От і чудово!—зрадів добродій.—А то, знаєте, шукай когось... Так ви вже, будь ласка, підіть зо мною й заберіть... Воно зручніше, як ви самі її привезете.

— Добре...—сказав я.

— Ну, а тепер ще така річ,—знов потер руки Гаюра.—Нам треба чоловіка, що ходив би на одну квартиру, брав би там проклямації й носив їх на другу. Можеш узятись?

— Можу.

— Так. Ну, так от що... Хм...—Гаюра задумався.

— Ну, так от що... Ні! Краше так: ось тобі адреса «явки»... Ти знаєш, що таке «явка»? Ні?.. Це—конспіративна квартира, де щодня сидить один чоловік з організації, а до нього являються (од того і явка), являються всі, кому є яка потреба до організації: чи проклямацій, чи літератури, чи так якась

справа. Ходять туди з паролем, щоб шпиг не заліз. Ну, от. Так ти підеш і скажеш, що ти «від Михайла Петровича». Це—пароль. Не забудеш? Ну, от. І скажеш, що ти маєш носити на явку проклямації. Хай він тобі все скаже, як брати, де коли і т. і., все, що треба. Адреса така... Ні-ні, не записуй! Взагалі ніяких адрес при собі не держи тепер... Бо при арешті жандари це найбільше люблять. Ти так пам'ятай... Іванківська 7, квартира 9... 7... квартира 9... Не забудеш?.. У дзвоник не дзвони, а застукай кулаком у стінку перед дверима...

У двері щось застукало.

— Можна!—гукнув Гаюра.

До світлиці ввійшов Тищенко. Я здивовано глянув на нього, але він був такий збентежений на виду, що навіть не подивився на мене.

— Новина!..—важко дихаючи, сказав він зараз же.

Ми всі подивились на нього.

— Явка провалилась!

— Та не може бути?!—скрикнув добродій в окулярах і навіть устав і підійшов до Тищенка. Але той важко сів на ліжко й одкинувся до стіни, безсило поклавши руки на коліна.

— Арештували когонебудь?—похмуро спитав Гаюра.

— Вжеж...—одихуючи й сопучи, сказав Тищенко.—Я тількищо звідти... Добре, що спізнився трохи. Підхожду, а їх уже ведуть... Публіка, звісно, дворники, поліція, жандармерія—все як слід...

— Та кого «їх»?—нетерпляче скрикнув добродій.

— Та хто ж сьогодні на явці був? Кучерявий!.. Ні, оце дак так!—скрикнув Тищенко.—Той селянин, що взяли з Кучерявим...

— Селянин?—підняв брови Гаюра.

— Авжеж, якийсь селянин. Мабуть сьогодні приїхав, та просто на явку, ну й попав... Ну, так от що

цікаво. Їх виводять уже з квартири. Я теж заліз між публіку й дивлюсь... Виводять їх... «Куди ж це ви нас тепер?»—питає дядько. А жандар глянув на нього та: «в тюрму». Різко так, з злістю. «Ага!—каже дядько:—Ну, в тюрму, так і в тюрму!..» І розумієте, так гарно подивився на публіку. Я мало не зааплюдирував йому.

— Почекай,—хмуро перепинив його Гаюра.—Він такий високий, чорний, вуса вниз?..

— Так-так... Бритий...

— Ну, так це з Каршаровки... Славний дядько... Ех, чорт!—злісно плюнув він і заходив по хаті.—А більше нікого не взяли? Кучерявого й цього селянина?—знов зупинився він проти Тишенка.

— Ні, нікого.

— Не бачив,—виносили за ними якусь літературу, абощо?

— Таскали там, брат, усього! Забрали всі, навіть легальні, книжки...

— Це шпиг!—рішуче вдарив кулаком по столі добродій в окулярах.—Я його завжди бачив там. Такий низенький, в залізничному картузі, вуса—як ковбаси... Паскудна така пика...

— У чорному, теплому піджаці?—спитав Тишенко.

— Чорт його зна... Та вони ж міняють одяжу... Маленький, присадкуватий...

— Ех, чорт! Казав—перемінити явки,—ні: «рано ще». От і маємо! Не знаєш—просто в тюрму повезли, чи в участок?—зупинивсь Гаюра знов коло Тишенка.

— Не знаю... Здається в тюрму.

У двері знов застукало.

— Увійдїть!—крикнув Гаюра.

Увійшла Кохерман—та панна, що була з Гаюрою в театрі. Він мені вчора її прїзвище сказав.

— Знаєте?—озирнула вона нас своїми великими, чорними очима й зупинила їх на мені. Мені тільки

тепер зробилось ніяково, що я, чужий їм, слухаю їхні секрети.

— Явка?—кинув Гаюра.

— Атож...

— Знаємо... Кучерявий і селянин?

— Так...

— Знаємо.

— І знаєте через що?—сідаючи на стілець, обвела вона всіх очима і знов зупинила їх на мені.

— Ну?

— Виказала квартирна хазяйка.

— Та-ак?—протяг Гаюра.

— Фю-фю-фю!—засвистів Тищенко.

— Так он як!

— Ах, баба подла!—скрикнув добродій.—Що ж їй за вигода?

— Ну, от! «Яка вигода!» Просто догадалась, що «сіцілісти» ходять, ну й перелякалась. Аня повинна тепер тікати, бо заберуть її. Я це бігала шукати її... Там двоє околodків сидить на квартирі, ждуть її.

— Хм... Треба одіяла й подушки послати тим у тюрму. Поклопочіть, Катю. Добре?

— Ну, розуміється!

— Тільки ви сами не одвозьте... Та власне вам би менше, знаєте, ходити треба... Не водить шпигів за собою... А ти, голубе, чого прийшов до мене?—озався Гаюра до Тищенка.—За тобою там ціла згряя шпигів лазить, а ти мені їх ведеш?.. Я ж просив тебе не лазити до мене...

— Ну, чорт! Думав я там у такій okazji про шпигів...—махнув рукою Тищенко.

— Ну, я йду!.. Там їм же й білизни треба?—повернулась Кохерман до Гаюри і я бачив, як очі її зробились м'якими, ніжними, покірними.

— Та вжеж... Усього, що треба.

Вона встала, кинула всім «до побачення» й пішла до дверей.

— Чекайте!—нагнав її Гаюра й почав щось шепотіти. Катя дивилась на нього уважно й серйозно, потім очі її засміялись, вона трохи почервоніла і, прихильно посміхнувшись, крутнулась і хутко вийшла з світлиці. Гаюра вернувся до нас і на лиці у нього я ще помітив промінь того самого, що було у неї в очах. Але він зразу став серйозним.

— Так...—промовив він,—значить, треба шукати нову явку. Ти подожди вже,—вдався він до мене,—я зайду до тебе й скажу. Ти там же живеш, де й попереду? Добре! Треба скоріше в комітет передати.

— Та треба передати ще в комітет,—різко почав Тищенко,—що робітники проклямацій вимагають. Що за чорт, не допросишся ніяк. Щодня доводиться брехню завдавати... Свинство просто і більше нічого!

— Ти не гарячися...—спокійно промовив Гаюра.—Ми про це ще побалакаємо... Ну, от...

Він замовк і глянув на мене. Я зрозумів, почервонів і, поспішаючись, став прощатись.

— Так літературу візьмете?—подаючи руку, спитав добродій в окулярах.

— Так. Але може вам зараз ніколи?—пробурмотів я.

— Ні! Поїдемо...

Я перевіз літературу до себе, дістав на другий день адресу нової явки й почав ходити щодня туди.

Почалося нове життя. Я жив у зворушеній, напруженій увазі до своїх переживань. Мало не щохвилини я придивлявся до своєї чистоти й мені було чудно й весело думати, що я вже такий, як інші, чистий і свіжий, що я звичайний здоровий чоловік (хоча до здоров'я мені було ще дуже далеко). Я люсив навіть спокушати себе і тріюфував, побідивши і прогнавши «спосіб». Іноді, правда, миготіла у мене

сувора думка: а це ненормально, що я так багато думаю про чистоту. Краще було б, якби вона була без думання, як зовсім звичайне й недивне щось. Але я ухилився від таких думок і любувався собою. Надто я любив морозні, ясні вечори. Тоді мене обнімала туга, така тиха і солодка; я робився більше чулим, ніжним і добрим; згадувались дитячі літа, село, ставок з мрійними вербами й вузьенькою, кривою стежечкою до нього. І люди мені здавались такими любими, інтересними, добрими. А дітлахи? Я з захопленням пильнував, як вони, ці малесенькі люди, тупали по такій великій землі своїми мініатюрними ноженятами і про щось говорили, про щось думали. Іноді хотілося плакати, і стрибати, і радіти од усього. Я ніби розпливався з цими косими, жовтими проміннями і тільки тепер розумів, що значить «зливатися з природою», розуміти і небо, і гру тінів, і переміни тонів; я почав розуміти гнів, любов, радість. Я міг думати і читати. І ввесь вільний час я читав. І з кожною книжкою, з кожною сторінкою передо мною ставало вільніше, видніше, брудна стіна незнаття одсовувалась все далі й далі і дозволяла бачити круг себе те, що доти ховала від мене. Пам'ятаю, коли я виясняв собі щось із суспільних відносин, мені перш усього ставало страшенно прикро, прикро насамперед не за несправедливість цих відносин, а за те, що мене так довго дурили, що я вірив у справедливість цих відносин. Я схоплювався з ліжка, прудко ходив по світлиці й часами викрикував із злісною усмішкою:

— Ну-ну!

Потім знов читав, знову схоплювався і, як суха губка, всмоктував у себе думку за думкою, перероблював їх і міцнів.

Страйк ріс і поширявся; за кравцями застрайкували на млинах, за млинами столярі. На явці

щодня була колотнеча: вимагали грошей, листків, літератури, агітаторів. Я увесь день бігав з одної квартири на другу з нав'язаними на собі купами проклямацій і брошурок, вислухував лайки, огризався, лаявся, знов кудись бігав, нашвидку їв, читав і знов зникав на цілий день з дому. Вдома дивувались, але я наче не помічав того і силкувався навіть обідати десь в іншому місці.

Я майже не жив удома, навіть рідко ночував. Потік захопив мене і ніс на своїх дужих хвилях. Куди? Хіба я знав! Я знав, що я пливу, що я сам є частина цього живого, бурхливого потоку; я знав, що я частина суспільної сили—і я жив.

6.

І досі, немов учора те було, стоїть той день в моїй уяві. День нашого виступу, нашої невдачі і мого падіння.

Пам'ятаю, я очнувся після того, як ударив мене козак, в якійсь хатинці. Наді мною стояв дідок у фартусі з мішка. Це був дворник того дому, де я впав.

— Можна йти вже?—сказав я, встаючи. І тільки тепер почув, що якраз посередині голови мені дуже заболіло. Я підніс руку й намацав величезну гулю.

— Ого!—посміхнувсь я, подивившись на дідка.

— Насадити?—засміявся дідок.—Ну, нічого. А то ще й забити могли... я бачив, як вас той уперіщив... Добре, що більш не бив...

Я ще побалакав трохи з дідком-дворником, подякував за те, що він мене порятував і вийшов на вулицю. На пляцу було тихо, починало смеркати. Ніщо вже не нагадувало недавнього. Навіть коло якогось будинка куняв на козлах звозчик, а не-

далеко мене сидів пес і задньою ногою чухав собі за вухом. Все «благополучно».

Я покликав цього звожчика й поїхав додому. На вулицях також тихо скрізь, наче тут на них нічого не було сьогодні, а я все те бачив уві сні.

Я їхав, як у тумані: в голові гуло, на серці запелося щось гірке та злісне. Тупе, безнадійне безсилля опанувало мене й якась одна апатична думка весь час крутилась у мозку. І хотілось одігнати її, як надокучливу муху, і їхати без жодних думок.

Вдома, по всій квартирі, було темно. Я пройшов чорним ходом і через пекарню пробрався в їдальню. Тихо було. Тільки в Люсиній кімнаті хтось нишком балакав і смуга світла йшла з-під дверей, лягаючи стежкою по підлозі. Я згадав, що мені хотілось їсти. Не засвічуючи лампи, взяв у буфеті хліба, налив у склянку молока і, сівши на канапі, почав апатично їсти.

В Люсиній кімнаті засміялись, потім стало чути голоси коло дверей, двері розчинились і в них з'явилась висока, струнка постать Лещинського, мого товариша з гімназії ще, а за ним Люся. Двері зачинились і ми всі zostались поночі.

— Темно...—спотикаючись і помацки пробираючись, проговорив Лещинський.—Навіщо ти двері зачинила.

«Що?!»—хотів я скрикнути, зачувши це «ти», але якось задубів увесь і навіть не ворохнувся.

— Іди й не базікай...—прихильно одповіла Люся.

Я почув, що мене щось наче штовхнуло, потім по всій істоті задзвеніло все і стало наповнюватись цим «ти», «іди». Це було так несподівано, незрозуміло, так страшно чогось. А вони, не бачачи мене, сунулися в сірій півтемряві й, чорніші від неї, здавались тінями. Ось зупинились... близько-близько одно від одного...

— Любий, любий...—зачулося пожадливе шепотіння й обидві постаті злилися і застигли в довгому, безкрайому, як мені здавалось, поцілункові. Потім вони зідхнули, знов заворушилися і знов зупинилися; зупинилися якраз проти сірого вікна, так що мені видно було Люсин профіль. Я не дихав навіть і непорушно сидів з своєю склянкою молока в одній руці та хлібом у другій. Вони важко дихали і щось шепотіли одне одному, сміючись і не рухаючись. Потім я бачив, як його чорна рука почала її обнімати й ці обійми були такі, як звичайно обнімають покоївок—цинічні й похотливі. І вона покірливо, як покоївка, стояла і щось шепотіла тихо й жагуче. Здавалось, сама півтемрява заслужалась того шепотіння й шелесту обіймів... Нарешті, вони зідхнули і знову рушили.

— Так прийдеш?—почув я хриплий, зворушений голос Лещинського.

— Прийду, моє сонце, прийду,...—прошепотіла вона і потім додала:—Ти ж чекай мене. Я скажу, що піду до подруги і ночуватиму в неї... До тебе ніхто не прийде?

— Ні-ні...

Вони знов зупинилися. І поки вони стояли, у мене в голові робилось щось хаотичне: то я хотів схопитись і зареготатись, так, щоб мороз страху прибив увесь їх похотливий запал; то шпурнути в них цим хлібом і молоком і заверещати так потужно, як верещала потужно злість у мене в грудях; то встати і спокійно-глузливо сказати:

— Славно, славно...

Але я тільки сидів і нерухомо держав свій хліб і молоко. І навіть, коли зачинилися за Лещинським вхідні двері й Люся пройшла до себе в кімнату повз мої ноги, обвіявши мене пахощами своїх духів, чи, як мені здавалось тоді, обіймів,—навіть тоді я не

змінив пози. Не пам'ятаю, чи довго я сидів так; знаю тільки, що, коли в снігах дзенькнув дзвоник, я страшенно злякався й чогось навшпиньках пробравсь у свою кімнату і сів на ліжку. Не пам'ятаю, що я думав; знаю, що я був просто приголомшений, а в грудях качався неприємний клубок. Чи то ревність була, чи злість, чи дивування, чи все разом — не знаю. Я сидів, дурновато всміхався й шепотів:

— А!.. Так ось воно що!..

А постаті стояли, як живі, й пекли мене: і ця чорна рука, і ця похотлива, мовчазна покірливість, і ця дзвінка півтемрява з важким, переривчастим їхнім диханням... я кілька разів уставав і починав ходити по хаті, машинально сьорбаючи з стакана молоко і з тією ж дурноватою посмішкою шепочучи:

— А! Так ось воно що!..

Але згадавши, що ходу мою можуть почути, наче в цьому було щось страшне для мене, знов сів і думав. А клубок все качався в грудях, і ріс, і ставав все гостріший і гостріший, аж поки я почув, що він зробився самою звичайною колючою, ущипливою ревністю. Але я ревнував не Люсю, не свою наречену, не чуття її, а розкішні жовті коси, груди, все її гнучке, еластичне тіло, яке я звик в думках уважати за своє і яке так несподівано загарбав другий...

— А, так ось воно що!—шепотів я й почував, що клубок різке, коле мені груди, що хочеться кричати від злости й одчаю... Було так боляче, що я навмисне почав думати про свою чистоту, про Гаюру, про сьогоднішній день, але це все було так далеко, неясно, що я зараз же забував і знов бачив чорну руку, півтемряву, її профіль...

За чаем я трохи заспокоївся. Люсі не було, вона сказала, що у неї болить голова, і лягла спати.

А заспокоїв мене своєю балачкою Іван Кіндратович. Він випив свою чарку горілки, вмочив шматочок хліба в сіль, прожував і, глянувши на мене, сказав:

— Ловко сьогодні почастивали наших революціонерів!..

Я мовчки, але пильно подивився на нього,

— Почастували,—хитнув він головою.—До нових віників не забудуть... Ви ж знаєте, там сьогодні стріляли?

— Чув.

Він значущо підібрав губи, підняв брови й подивився на мене.

Я глянув на нього і мені проти волі смішно стало. Я посміхнувся і вийшов з кімнати.

Але розвага була не на довго. Коли я прийшов знов до своєї кімнати й ліг безсило на ліжко, я почув, що мене починає обхоплювати старе страшне почуття. Я почував, що починаю двоїтися, що один «я» щось шепоче і тягне до забутого, а другий жахається, протестує; що один починає малювати забуті картини, а другий нагадує нудьгу, млявість, тупість, головні болі, жах; один нагадує «чистоту», нове життя, сором, каяття, свіжість переживань, молоду радість, а другий похотливо шепоче:

«Тільки сьогодні... Сьогодні так тяжко, так погано все... Треба розважити себе, треба забутись... Тільки сьогодні, а там знов, як і вчора, по-новому... Нехай собі там зраджує, в розпусту вкидається— мені все одно»...

І помалу чистий голос слабшає, а цей дужчає, забирає владу надо мною і я з жахом чую, що насовується темна, душна сила й обгортає мене своїми похотливими, чадними лапами...

Прокинувшись другого дня і пригадавши все, я не почувив ні каяття, ні нудьги. Навпаки, щось

злісно і глухо, як пес на цепу, загарчало мені в грудях, коли я торкнувся думкою до вчорашнього. І це гарчання зараз же пройшло в мозок, з силою непереможною придушило його і стало там гострою, важкою думкою:

«Я візьму її. Вона—моя!»

І я вже більш нічого не думав і не хотів думати. Зачеплений пес гарчав і не давав проходу ні одній сторонній думці. Я думав тільки, уперто, злісно думав, як увійду до неї, як вона дивитиметься на мене і як візьму її всю з цими жовтими косами, з цією поважністю, з брехнею дурноватістю, розпустою...

«Я візьму її!.. Візьму, як покоївку!»

Ні про Гаюру, ні про «чистоту» я не хотів думати.

«То все потім, після того!.. Я спершу візьму її!»

Я не думав, що я буду говорити їй, чи буду згадувати про наш шлюб, про Лещинського, про брехню її—я не хотів думати про це.

«Потім, потім... Я спершу візьму її!»

Я не міг сидіти дома й пішов на вулицю. Ходив десь за базаром, десь за вокзалом, дивився, як бігали чогось по рельсах самотні локомотиви і свистіли; дивився на пасажирів, але ні на хвилину та думка не одступала від мене. Я певен, що якби щось не так скоїлось, як я думав, я неодмінно на цьому збожеволів би. І не знаю, чи було б мені гірше з того.

Прийшов я додому так десь близько п'ятої години. Я знав, що Глафіра Семенівна з Котіком і Танею підуть до Петровських, а Йван Кіндратович буде спати. Так і було. В квартирі, як звичайно, тихо і темно, тільки з Люсиної кімнати доносилось якесь шарудіння, хоча світла й не було видно... Глибоко зідхнувши і приклавши до грудей руку, мов бажаючи спинити серце, я підійшов до дверей і постукав у них.

— Увійдіть!—зачув я спокійно-холодний її голос.

Я ввійшов. Люся лежала на канапі й розглядала якийсь журнал, високо піднявши його до світа з вікна.

— А! Це ви...—промовила вона, як мені здалося, розчаровано.

— А ви когось іншого дожидали?—спитав я майже пошепки, бо в роті мені пересохло і щось дуже здушило за горлянку.

— Ні, так...

Я помовчав і дивився на її шию та груди, що гостро випиналися з-під піднятих її рук.

— Очі... збавите,—машинально сказав я й сів коло неї на канапі.

Вона здивовано озирнула мене з-за журналу й, одсовуючись до стінки, холодно промовила:

— Вам стільців мало, чи що?

— Я коло тебе хочу!—грубо вирвалось у мене і я схопив її за руки вище ліктів.

— Ну, прошу!..—сухо вона одпихнула мої руки, але, доторкнувшись до неї, я враз заспокоївся, ще рішучіше взяв її за обидві руки і злісно й пожадливо прошепотів:

— Не смій!.. Ні слова! Ти моя...

Очевидячки, сказано це було надзвичайно потужно і вразило її, бо вона якось глянула на мене й прошепотіла:

— Пустяки, я покладу журнал...

Я взяв журнал одною рукою і шпурнув його додолу, іменно шпурнув, бо вже був певен, що візьму її—допевнився з того жесту, яким вона поправила волосся на голові, з її мовчання, важкого дихання, з її прудких поглядів на мене.

І я взяв її... взяв, як покоївку, грубо і рішуче, бо вона—розпусна і похотлива, як павіян...

Але вона й хитра до того, як мавпа. Коли я виходив од неї, вона раптом схопила мене за шию і прошепотіла:

— Гляди ж: ти зробив мене жінчиною, мусиш зробити й жінкою...

Коли Люся може червоніти, то нехай червоніє тепер, бо це була найбезсоромніша, найцинічніша брехня. Це була така нахабна і смілива брехня, що я тільки одсахнувся й мовчки почав дивитись на неї. Але вона наївно не помітила того, вважаючи мене через край дурним, і навіть погладила рукою по щоці. А мені хотілось, схопити її за ці подлі жовті коси, шпурнути її об землю й топтати, топтати ногами це гидке, похотливе, розпусне тіло.

Я раптом крутнувся і мовчки вийшов од неї. І скоро я ввійшов до себе, я почув, що аж тепер виступають наслідки вчорашнього. Дике бажання, що натягувало мої нерви, скінчилось і я став—порожній. В порожній голові не було ні образів, ні гадок, тільки якісь нікчемні шматочки дурноватих, безфарбних думок. І в порожні груди вже ліз цей сірий і страшний жах; він ліз до мене з усіх кутків кімнати і я чув, що ось зараз він разом з цією тупою нудьгою почнуть топтатись по моїй душі, і холодний піт буде виступати по всьому тілі. Не було навіть смочущого каяття, ні ниючої злоти до Люсі або до когось; я був сухий, без соку, з сукняним, безживним мозком і серцем з клоччя, в якому чадно диміли жах і нудьга... І кров наче спинилась і кружляла на місці, викликаючи по всіх сугавах біль і ломоту. І я зрадів їм, зрадів, бо знав, що ця ломота повинна стомити мене і стомленого, безсилового обмервити важким сном.

7.

Я вже не каюся. Я застиг в якомусь холодному одчаю. Я не присягався, я сам себе жахався й задубів увесь.

Три дні я нікуди не ходив, так що вже думали, що мене арештовано. На Люсю я не міг дивитися і уникав усяких зносин з нею. Я почував, що я таке щось зроблю з собою і з нею, що аж сам жахнусь.

Але треба було щось робити, треба було жити, а я й не вмирав, і не жив.

І я рішив.

Пам'ятаю, я весь збігся в цій постанові, задубів, затвердів. І затвердівши, почув, що зробився дужим, що я набрався злісної рішучості й ніяка сила не сплихне мене тепер з неї.

Я пішов до Гаюри. Коли я прийшов до нього, він сидів коло столу і стомленим, нудним поглядом дивився в вікно. Книжки перед ним не було—значить не читав. Поздоровкався він зо мною мляво й навіть не звернув на мій хмурий вигляд ніякої уваги. І це все—і нудний погляд, і млявість було так чудно бачити у нього, що я мовчки подивився пильно на нього. Але він не звертав більше на мене уваги і щось нудно насвистував. Про мою «отлучку» він нічого не говорив, наче й не трапилось нічого.

— Ну, що ж новенького?—спитав усе таки я.

Він помовчав і наче знехотя відповів:

— Вночі арешти були... Знов чотирьох наших забрано... Друкарню також...

— Та-ак...—протягнув я.—Це вони, значить, чистять... Шпиги, чи провокація?

— Чорт його зна! Та сами й винні... Лазять скрізь.. Понаводили шпигів—ну й забрали... Кохерман з друкарнею взято...—додав він тихше.

— Кохерман?.. Так і її взято?..—і для чогось я перепитав:—Її?

І я почув, що ніяк цього собі не можу уявити. Інші там: п'ять, десять, сто—це може бути; але як її можна було заарештувати, її, що так ще недавно сиділа ось тут і дивилась такими ніжними, покірливими очима на Гаюру—я цього не розумів.

— Ну, певне, арештовано,—з млявою досадою сказав Гаюра; потім, помовчавши, додав:

— А головне те, що вона ж усе діло прийме на себе. Я вже знаю.

І замовк, засвистівши щось, і знов почав стомленими очима дивитись у вікно.

Мені страшенно шкода стало його.

Ми якийсь час мовчали. Десь над нами ходив хтось нерівними ступнями, то спиняючись, то знов ходячи. І це драгувало.

Мені вже не хотілося про себе говорити. Я дивився на його нудний профіль і думав:

«Що тепер одбувається під цим черепом? І що вона чуває тепер там?»

— А ти щось хотів мені сказати?—не озираючись спитав Гаюра.

— Так...—зам'явся я.—Я хотів... Але якраз такий час незручний...

— Це справа якась?.. Торкається організації?

— Та торкається...

— Ну, раз торкається організації, то незручний час тут не грає ніякої ролі.

— Воно так... Ну, все одно... Крім того мені треба сказати... Бачиш, я хотів тобі сказати, що я хочу зовсім робити в партії.

Він з слабкою посмішкою подивився на мене.

— Цього треба було сподіватись,—сказав він.

— Через віщо?—здивувався я.

— Так. Всі після активного якогось виступу з робітниками, на демонстрації, чи так... та ще й як

попоб'ють там, завжди рішуче вступають до організації. Тебе побито?—посміхнувся він.

— Трохи, по голові... Вже пройшло... Та-ак,—роздумливо протягнув я.—Н-не знаю...

Я помовчав.

— Н-не знаю...—знов сказав я.—Але, крім цього, у мене єсть причина... (я похнюпився) та сама причина, що й тоді... Я не можу так... Я повинен увесь, як є, віддатись справі, інакше... Ну, ти розумієш... Я розношу літературу, але це не те. Треба, щоб я так захоплений був, щоб не було часу про інше думати... І взагалі твердо почувати себе зв'язаним зовсім... Злитись з тією волею, що про неї ти сам казав...

— Так... Хіба знов?...—несміливо спитав Гаюра.

— А!..—махнув я з одчаєм рукою й почервонів.

— Ну, нічого,—живо промовив він.—Не можна ж одразу... А це ми зробимо... Ти на агітацію хочеш, чи на пропаганду?

— Мені все одно... Тільки в саму середину.

— Добре я передам у комітет.

— А коли я матиму відповідь?

— Коли?... Хм... Сьогодні четвер... Я думаю—завтра годин так у дев'ять увечері... Ти зайди до мене... Тільки, знаєш, тобі треба буде ще підготуватися, програму засвоїти, скласти іспит...

Він подивився на мене з усмішкою.

Другого дня я дістав позитивну відповідь, підручники до іспиту і повідомлення, що його призначено за тиждень.

Цілий тиждень я був у твердо-суворому настрою. Вдома я сказав, що починаю готуватись до державного іспиту, і всі дбали про те, щоб мені не перешкоджати. Про Люсю, Лещинського, про свій занепад я силкувався не думати нічого.

«Нехай собі... Мені все одно... Нічого мені тепер од них не треба»—і ще суворіше накидався на роботу. Люся один раз спробувала була натякнути мені на нові наші відносини і навіть прийшла до мене сама в кімнату, але я, сухо перепрочитавши її, прохав мені не заваждати. Вона удала здивоване, потім гнівне, далі зневажливе лице і, нарешті, поважно коливаючись, гордо вийшла, протягнувши з погрозою:

— До-обре!...

І більш ніхто мені не заваждав. Але тепер у мене не було вже того попереднього—веселого, празникового, піднятого настрою. Я не прислухався, не придивлявся до своїх переживань, не думав навіть про те, що я живу. Я не вірив собі й суворий був до всього.

Іспит я склав добре і мені дано гурток робітників, з якими я повинен був працювати по спеціально ухваленій програмі.

Був морозний, ясний вечір. Ми мовчки йшли якимись темними й мені незнайомими вулицями; тільки іноді мій товариш озирався, дивися на всі боки пильно й бурмотів.

— Тут шпиги люблять лазити...

Я ж про шпигів зовсім не думав. Мене в середині дрижаки хапали від хвилювання.

«Які вони?.. Як я з ними буду?»—наверталосся увесь час на думку мені.

Перше, що вразило мене, коли ми прийшли до них, це порожнеча в кімнаті: ні стільців, ні ліжок, голі стіни, та якісь довгі лави з клунками одєжини під стінами—очевидячки, то постіль була. Дерев'яний голий стіл сиротою понуро тягнувся під широкою стіною.

Їх було п'ять чоловік і ждали ще двох. Деякі з них посміхались, деякі, мовчки стиснувши нам

руки, серйозно дивились на мене, очевидячки знаючи, що я повинен їх учити. Товариш зараз же пішов і я зостався з ними сам. Мені було ніяково трохи: я несвідомо чекав чогось іншого. Я гадав побачити бліді, бородаті, похмурі обличчя, зігнуті постаті з мускулястими руками, глухий кашель, суворі балачки. І замість того—ці молоді, мало не дитячі, лиця, добрі і трохи соромливі усмішки, довірливі й допитливі погляди, в яких одбивалося сподівання чогось. Надто вразив мене, один якого хтось назвав Стьопкою. Це був зовсім іще хлопчик з ясними, швидкими очима й дитячим пухом на твердих, чистих щоках. Він увесь час весело дивився на мене й ніби хотів щось спитати або сказати, але не зважувався. Потім прийшли ті двоє й ми почали науку, себто всі вони поважно розсілись на лавах, а я став говорити «по першому пункту» програми.

Мене кілька разів несміливо перебивали й запитували. І на одне питання я не міг одповісти, бо... бо не знав сам. Певна річ, я не подав і виду того, але мене пройняв страх і сором; я бачив, що я сам мало тямлю те, чого взявся їх навчати. Мені було так соромно, що я навіть хотів один раз устати, попрощатися з ними і втекти додому. Але це й самому мені здалось чимсь диким і я говорив далі, напружено чекаючи, що ось-ось хтось із них спитає мене про якусь таку річ, од якої сором ще більше здушить мені серце, а губи бурмотітимуть:

— Так-так... Але це ми потім будемо розбирати... Потім...

Тверда суворість не покидала мене. З тою ж самою напруженою увагою я читав, виясняв собі ті питання, на які не міг був одповісти; з тою ж самою непохитною, байдужою неувагою відносився до Люсі, до її ночувань «у подруги», до своєї «чистоти» і з кожним днем все більше вростав я в нове своє

життя. Я вже мав другий гурток, з яким вів науку також двічі на тиждень; ходив на збірки пропагандистів, яких проводарем був той кирпатий добродій в окулярах; широко обурювався разом із ними на якусь «нетактовну постанову» комітету, сердився на вічну недостачу літератури й листків, іронізував над другими потайними організаціями — словом, робився справжньою частиною цього життя, переживав усе те, що давало тільки воно.

Але найкращим часом для мене була наука з гуртками. Тут мені ставало надзвичайно просто, затишно і легко. За все моє життя мене ніхто не любив, ніхто не зустрічав мене радісним, блискучим поглядом, ні в кого я не бачив до себе теплої, щирої усмішки; моя особа чужа була для всіх, байдужа—і того, може, вона й була така нудна та нецікава. А тут ні, тут було щось інше. Я хотів сказати: «тут мене любили». Не знаю, чи мене любили; здається, трошки любили, але не це мене підіймало. Людей підіймає не те, що їх люблять, а те, що вони самі люблять. Могти любити! Могти почувати теплі хвилі любови, ніжності, могли ходити з чимсь любим у грудях, могли сумувати!

Я почав любити; не мене любили, а я сам почав любити. І це змінило весь світ, всі з'явища в моїх очах. Вулиці, люди, зорі, вечори—усе прибрало іншого коліру, усе стало ближче, інтимніше до мене, усе викликало в мені чи тиху, журну радість, чи біль печалі, гніву, чи сум надійний і животворящий.

Але... недурно я родився під кущиком, серед плазунів, недурно інстинкт любови винищується у плазунів, недурно я стільки років убивав ці інстинкти «способом». І недурно ж законом плазунів є мале, дрібниця.

Дрібниця знов опанувала мною.

З деякого часу я став почувати якесь незадоволення, непокій, тяжку тугу. Я іноді несподівано ловив себе на тому, що думав про Люсю, а це перше не могло бути несподіваним. Перше я цілком широко і природньо не дивився ні за обідом, ні за вечерею на Люсю, а тепер почав кожного разу н а в м и с н е не дивитись, не думати про неї і від цього, коли не дивився, то весь час думав і бачив її. Правда, я думав, що вона нерозумна, нерозвинена, брехлива, розпусна, що хоче «піймати» мене, що я не оженився з нею ні за що, але я д у м а в. Почав і про «чистоту» свою думати і навіть вираховував, що від мого «занепаду» минуло тридцять чотири дні. Я чув, що це не дурно, що суне на мене щось страшне, але я боявся зважливо подивитись на нього і тільки наче зібгався весь. Воно й прийшло і стерло мене, нікчемного.

Насував вечір, мій колишній улюблений час; тнів не було й від усіх предметів віяло невимовною тугою і смутною задумливістю. Мені треба було йти на збірку пропагандистів, але я сидів непорушно на ліжку і з щемлячим сумом дивився на вулицю.

«А життя немає все таки!.. Немає фарб, соку... Нема мого розмаху... Страх і боротьба з собою, з своїм тілом... Коли ж кінець, коли?»

І допитливо дивився я на вулицю; глухо долітали звуки звідти, наче й вони були вкриті тим пухким, схожим на бавовну снігом, що лежав на покрівлях будинків. В квартирі стояла німа тиша. Проносилось перед мене нудне тепер лице Гаюрине, його ніс, що зробився тонший і блідий; соромлива пропагандистка, яка перш почервоніє, а потім почина говорити; шмуклер Мойсій, що вимовляє «скомпротивний» замість «конспіративний» і ще якісь обличчя, по-статі, але без усякого зв'язку й логіки. А в грудях щеміло-щеміло...

Зачулась десь чиясь хода.

Жду я, жду, не дождуся желанного ча-а-са-а...

— раптом голосно розлігся в вітальні наспівуючий Дюсин голос і я почув, як у мене дуже забилося серце, в роті зробилося сухо, і незрозуміле хвилювання забилося по мені.

«А що, як вона зайде до мене?»—подумав я, але не пам'ятаю, щоб злякався від того. Навпаки, я почав з напруженою увагою стежити за шелестом її ходи. Ось вона пішла до столу... а тепер до піаніна... Ноти шукає... ні, книжку мабуть... Іде!.. Сюди!..

Коло моїх дверей шелест затих.

— Олександр Петровичу!—почувсь її голос.

— Увійдіть!—хрипло сказав я і прокашлявся.

— Ви дома?—зупиняючись біля дверей, спитала вона.—Я хотіла одну книжку... Мабуть ця дурепа Таня занесла з їдальні до вас... Можна пошукати в вас на столі?

— Будьте ласкаві...—пробурмотів я.

Вона мовчки підійшла до столу і, обвіявши мене пахощами, дуже нахилившись до столу, стала розглядати книжки. Вона була зовсім близько від мене, так що я виразно бачив її профіль, а круглий, обтягнутий лікоть її мало не зачіпав мене. На мене враз ударило душним, гарячим, диким. Я хутко встав і почав ходити по хаті, проти волі жадно зупиняючись коло неї і знов рвачкими ступнями обходячи. А вона все копалась там так помалу і довго.

— Може допомогти вам?—зупинився я близько коло неї.—Яка книжка?.. Товста? В палітурках?

— Так... у палітурках...—тихо, майже пошепки одповіла вона і це шепотіння докінчило все. Я став також дивитись на книги, перевертати їх, зачіпатись своїми руками за її руки і вже рішуче нічого, крім цих рук, не бачив.

— Ви тільки заваджаєте... —ще тихіш і ласкаво прошепотіла вона, не дивлячись на мене.—Тікайте... я сама.

І злегка одвела мою руку своєю.

Ми книжки не знайшли.

І перший раз у той вечір я не пішов на збірку.

«Е, все одно... Пропадать, так пропадать»—з загонистим одчаєм стояло в мені і я силував себе, щоб не дослухуватись до того, що почало гризти десь там у серці, і навмисне розпитував її, що вона робила весь час, як жила, а сам одмагався жартами, коли й вона почала допитуватись про причини мого чудного поведження з нею. Словом, ми помирились. Вона навіть спробувала удавати, що ніби плаче від тої образи, що мала, від моєї неввічливости, але це їй не зовсім удалось і вона заговорила про наше весілля. Я не сперечався і навіть потакував, згоджуючись, що дійсно, поки не скінчу університету, нема рації робити весілля.

— А папі й мамі сказати, Сашко?—лащилась вона і, як маленька дівчинка, зазирала мені в вічі.

Мене неприємно дряпнула ця інтонація, але сама пропозиція серйозно злякала.

— А! Навіщо то?—байдужим голосом сказав я.—Пропаде тільки поезія вся... Все одно ж давно всім відомо, що ми поберемося...

— Ну, добре, мій котику!—покірливо зідхнула вона і мрійно поклала голову мені на плече.

Це було так комічно, що я мало не зареготався.

— А ти не одуриш, не покинеш мене?—раптом спитала вона і журливо, глибоко зідхнула.

Я помовчав, щоб голосом не зрадити свого роздратовання, і нарешті промовив:

— За кого ти мене маєш?.. Хіба я...

— Вірю, вірю,—перебила вона мене й кинулась цілувати; я злегка визволився з її обіймів і заходив по хаті.

«Ах, навіщо я це зробив?.. Навіщо це?»—з нудгою заніло у мене в грудях. «Сказати хіба, що я все знаю про Лещинського, порвати всяку надію на шлюб і скінчити все разом?»

І от, пам'ятаю, коли я це подумав, так у ту ж мить почув, що цього ні за що не скажу, бо це був би кінець, а кінця... я не хотів. Я не признався сам собі тоді, що не хотів, а просто не захотів про те думати й постановив zostавити «на потім».

І от це «на потім» стало панувати надо мною. Кожного дня я збирався зробити рішуче повстання і кожного дня я одкладав «на потім». Я став жити якимсь неприродним, хворим життям. Декілька днів я читав, працював, мучився, каюся, загладжував свої провини перед організацією, з небувалим запалом і захопленням працював у гуртках, захоплюючи й їх. А в один вечір все раптом змітав дикий вихор, усе щезало кудись і я бачив тільки Люсине тіло, чув тільки її фальшивий голос—і без сили, без волі робив усе, що вона хотіла. На щастя, вона не знала, навіть не догадувалась про мою належність до організації. А може це й на нещастя було, бо може все якось інакше б вийшло. Але у всякому разі вона вірила, що я готуюсь до державного іспиту, й не дивувала з того, що я й дома працював та ще й ходив кудись. Але за першим її знаком я все кидав і робився її рабом. Вона веліла часом вести себе в ресторан, брала окремий кабінет, замовляла вина, наїдків і страшенно багато пила. А випивши, оповідала мені такі речі, яких я навіть не чув. Оповідала про своїх подруг і сміялася з моєї наївності; оповідала про знайомих дам, про всякі брудні сторони їх інтимного життя. А скільки вона знала «скромних» анекдотів, скільки самої похотливої фантазії в неї було!.. О, яка вона була цинічно розпусна! В тверезі хвилини я просто жахався. Коли на-

з*

пувала мене й реготалась з моєї соромливости, я робився диким, майже божівельним. А їй це дуже подобалось.

Але найгірше було те, що я не кидав того, другого життя. Навпаки, я судорожно чіплявся за нього. Я, як і перше, ходив скрізь, «робив»; і не так собі, не по інерції, а може ще з більшою ширістю, з більшою вірою в велике діло. Але це була не спокійна, регулярна робота, це було тепер щось поривчасте, недуже, спорадичне. Я то сидів апатично на збірках, нічого майже не розуміючи, плував усякі доручення і не вмів виконати самого дрібного; то раптом оживав, виконував усе легко, гарно, навіть з власної ініціативи й дивував усіх. Вони не розуміли мене і тільки Гаюра іноді дивився на мене пильним поглядом, але я, як винуватий цуцик, уникав цих поглядів і силкувався навіть менше зустрічатись із ним наодинці.

Так було щось з місяць. Я став ніби рівнішим; став через те, що знов почались скажені головні болі, нудьга, безсилість; а від того почались уперті, невідступні думки.

І я став думати одверто й рішуче. Я думав, що насамперед треба скінчити з Люсею. Друге, виїхати од них на другу квартиру. Це значить... Це значить порвати з своїми «близькими». Та хоч би батько помирився з тим, що я не оженюся з Люсею і прислав би далі гроші, все одно так тягнути не можна. Рвати, так рвати все, до останньої ниточки. Тоді тільки можна служити одному богові, а двом разом не можна.

Але тут то й виявилось те, що недурно виховували ви в мені 25 років. Я навмисне став уявляти собі картини майбутнього життя після розриву: нужду, недоїдання, вічну шуканину «уроків», диряві черевики, голу, брудну кімнатку... Навіщо те все? Хіба це справді так потрібно? Хіба не можна жити

чисто, в достатку і служити ідеї?.. Та через віщо я повинен рвати з тим осередком, що був рідний мені? Через віщо я мушу конче до робочого клясу йти? Через віщо тільки робочий кляс скаже нову правду, чому другий кляс цього не може зробити? Чому не все громадянство, а тільки частина його? Можу ж я в другій ближчій мені частині «робити», наприклад, серед студентів, гімназистів, тощо. Хто ж ближчий до робітників, хай іде до них.

Коли б мені ці питання прийшли в голову раніше, я б може й схопився за них і з чистим сумлінням одійшов би від «роботи», як відходять другі, але я вже знав, з тої ж програми знав, скільки тут лукавої брехні та облуди. Я ж сміявся з таких добродіїв, а тепер сам на їхню стежку сходив!

І мені робилося нудно, і не вбачалося ніякого виходу. А тут ще, як навмисне, виступала Люся, тягнула мене і повторялося старе.

Але вихід знайшовся. І такий, який повинен був знайтись для такого, як я.

Раз я вертався з «науки». Минала вона нудно, мляво, голова боліла, мозок сукняний був, серце висхло. Нудно було і мені, і їм.

На вулиці наче лекше було стало фізично, але зате знов виступила моя мука, моє питання життя або смерті. Я знов, що ні до чого не додумаюся, але вже звук по декільки раз на день думати про це—і думав уперто, з мукою та злістю.

Я йшов помалу, дивлячись собі під ноги й не озираючись. Мене штовхали, прохали пробачення і знову штовхали, я не звертав на те уваги та й собі машинально прохав пробачення.

Раптом, на розі однієї вулиці, пам'ятаю—Суворовської, зо мною порівнявся добродій в котиковій шапці і, раптово перепинивши мені дорогу, твердо сказав:

— Почекайте!.. Вас—арештовано.

Це вийшло так несподівано, так неподобно до моїх думок, що я спершу не зрозумів нагїть його. Але він не став чекати того, поки я дорозуміюся до чогось: вийнявши з кишені свистка, він різко засюрчав у нього й крикнув:

— Звожчик!

— Та що таке?—страшенно хвилюючись та лякаючись, скрикнув я.—Що вам до мене треба?

— Я—агент тайної поліції. Маю наказ вас арештувати... Пожалуйте...—зробив він рукою жест до звожчика, який в один мент десь узявся коло нас.

«Шпиг» тільки тепер пролетіло у мене по всій істоті й я зробив навіть інстинктивний рух, щоб тікати, але «добродій», очевидячки, на це сподівався, бо враз став зовсім близько коло мене і мовчки з погрозою почав дивитись мені в лице. О, як виразно я пам'ятаю його зараз, наче вся його мерзенна постать вросла мені в мозок. Пам'ятаю навіть, що комір його пальта був смушевий і, мабуть, був без гудзика, бо сидів криво й незграбно. І ці чорні, товсті вуса з сивиною, й нахабні, пукаті очі, і борідку з чимсь біленьким на ній. Він нагадав мені тоді якогось прикажчика з великоруського магазину.

Десь узявся поліцей запиханий і збентежений. Він одною рукою придержував шаблю, а другою поправляв на голові шапку. «Добродій», побачивши його, зараз же вийняв з кишені якийсь білет, показав його поліцаєві і сказав, показуючи на мене:

— Треба провести в участок.

— Слушаю-сь...—узяв поліцей «під козирьок», і став коло мене.

«Очевидячки, важний шпиг»,—подумав я машинально. Прохожі почали вже зупинятись біля нас.

— Пожалуйте!—твердо приказав удруге шпиг і навіть злегка штовхнув мене до звожчика. Я по-

кірливо поліз на бричку. З одного боку примостився поліцей, дихаючи духом махорки й цибулі, а з другого—шпиг.

— В Манежний участок!—голосно сказав «добродій» до звозчика.

-- Соціяліста спіймали... Ага, голубчику!—долетіло до мене від купки прохожих. Звозчик зацмокав, заньокав, зашарпав ліктями й ми поїхали.

«Значить, мене арештовано»... думав я якось тупо, гостро почувуючи разом із тим кожний рух шпигової руки, що піддержувала мене за стан. І було щось чудне в цьому всьому: якийсь чоловік підійшов до мене, покликав другого чоловіка, взяли мене й кудись везуть. Через що? З якого права?

Я уявляв собі арешти з оповідань інакше: з жандарами, трусом, дворником, поліцейями. Звичайно, я чув про арешти на вулицях, але це вже занадто якось просто й несподівано вийшло.

Мене привезли в участок, обшукали, витрусили програму і проклямації й одвели у камеру. Вона враз же стисла мене голими понурими стінами і холодною нудьгою, яка, неначе вогкість, подихала на мене з кожного кутка, з брудної койки, з заграбованого вікна.

Від дверей до протилежної стіни були протоптані на підлозі сліди моїх попередників. І я почав ходити по тих слідах, часами сідав на койку, тупо, приголомшено дивився в стіну, схоплювавсь і знов, акуратно попадаючи в сліди, ходив від дверей до стіни й від стіни до дверей.

Але, твердо пам'ятаю, не було в мене одчаю. Ні-ні, не було його тоді. Навпаки, була тупа, омертвіла упертість, була несвідома певність, що інакше й не може бути.

Я часом сідав і слухав далекий гомін города. І тоді в мені починала ворухитись кротка, солодка

туга, робилось на душі затишно, журно, хотілось простити щось комусь і просити прощення самому.

І от тут знову в останній раз виступила вона, дрібниця. Виступила і штовхнула мене—бур'янинка зломилась і я полетів.

Я ліг спати.

Змучені нерви мої стали заволікатись теплою втомою сну. Серце здригувалось легким сумом, мигнули переломлені картини пережитого, сон плавко гойдав їх переді мною.

І раптом я весь здригнувся від колючого, пекучого болю в носі. Здавалось, хтось зразу застромив мені велику голку, розпечену на скаженому вогні.

Я аж підкинувсь і, схопившись, скинув з себе брудну ковдру. Од моєї ноги у всі боки ліжка тікали опецькувати, широкі, огидливі блошиці.

Я, немов опечений, зстрибнув з постелі й одбіг у куток. Серце мені билось важко, часто, в висках стисло. Я знав—сон пропав уже.

А попереду ніч, довга, мовчазна, безмежно-жахлива. Я забивсь по камері, як спіймана, маленька, одуріла з жаху, миша. Сум, кротість, туга—все пропало. Один жах перед ніччю, одна огида перед блошицями, один одчай перед безсиллям своїм стояли в мені.

Здавалось, я стану серед камери навколішки й завию, задерши голову догори, завию страшно, дико, несамовито, як виють собаки серед порожнього базару вночі, одставши од хазяїна.

Я стяг подушку з койки, взяв пальто й ліг в кутку на підлозі. Скоцюрбившись, я силкувався зогрітись, але з-під підлоги дуло, стіна віяла вогкістю, дошки давили, муляли.

І от тут знову, як і завжди, з темної глибини моєї істоти висунувсь мій «спосіб», в якому я стільки

літ шукав потіхи. Не те, що дали мені Гаюра, Кохерман, гуртки, ні—це був нальот, це була брехня, це було те, що не могло ввійти в мене. О, що мені було, справді, до тих робітників? Хто вони мені? Чужі, далекі люди. Що нас в'язало? Ніщо. Все моє життя було чуже, відмінне від їхнього. А я, котрий ніколи не знав, що то за голод, який не знав, що то за робота, який не знав навіть, що то значить не мати грошей, я брався у ч и т и їх, я брався наставляти їх жити. О, ні, «програмка» не могла мене вдержати там на підлозі; кожний в критичні хвилини, в хвилини жаху і одчаю хапається за ті способи боротьби, які притаманні його породі.

Моя порода, моє життя дало мені мій «спосіб» і, не дивлячись на моє обурення, на протест, на безсилу свідомість, що я загину, що завтра я збожеволю, згублю всяку волю, що це—моя смерть, він все таки владично пройшов у мій мозок, опанував всією істотою і... кинув у чад сказаної, остервенілої, повної виклику й одчаю розпусти.

Вранці очутившись і підвівши важку, мертву голову, я глянув по камері і сів, пройнятий одним почуттям: кінець. Коли я не вийду звідси сьогодні, я завішусь або збожеволю.

Нічого не думаючи, в холодному жаху я схопився, підбіг до «вовчка», сказано загнував у двері й закричав:

— Городовой!.. На допит мене!.. Скоріше!..

Як вродились вахмістри й помчали мене. Я... сказав усе «чистосердечно», я не пожалів нікого, я вказав усіх: і Гаюру, і Кохерман, і кирпатого проводаря, і соромливу пропагандистку—всіх і все, що знав. Мозок мій спотикався, але не крутився од страху на місці, бо стіни не давили його, а жандари все таки не встигали за ним і писали, писали, писали. Вони були такі ласкаві зо мною й доторкались

так делікатно до моєї душі, як і той поліцай, що витягав із кишені брошурки.

Я навмисне говорив довго, бо не міг зупинити свій мозок, який ніби радів і, вільний од стін, вело пурхав од спомина до спомина.

Та коли я скінчив і підписав, вони хотіли одвести мене знов на старе місце, назад—туди, до тих стін. Тоді я впав—так-так!—я впав навколішки й благав їх, щоб мене туди не вели... І вони такі ласкаві були та добрі, що викликали з тюрми карету й посадили мене в неї. І крім того обіцяли, провіривши мої викази, зараз же зовсім визволити мене, бо вони вже бачили, що я—«нешасна жертва злих людей!»..

Як мене довели і впровадили в тюрмі в самотну камеру, я не пам'ятаю; мені потім казав коридорний доглядач, Прокіп Гаврилович, маленький, руденький дідок, що мене привезли зовсім «без сознательності». Коли я прийшов до пам'яті, у мене під головою була якась подушка, не з соломи, а справжня, і на залізному столику, вмурованному в стіну, стояли ліки й кухоль з водою. У хаті було видно й розносився звідкись голосний крик...

— Ко-му... (павза) пе-ре-да-ли?—кричав по складах хтось за стіною. І тихо було. Потім знов:

— Ні-чо-го... (павза) не чую... Що?... Так! Так!..

Знов тихо і знов:

— Слу-хай-те... Двадцять три!.. О-дин-на-дцять!.. (павза) Один-на-дцять!.. Та не кричіть, Мишурин! Дайте перебалакати!.. Один-на-дцять!.. Со-рок п'ять!..

Я зрозумів, що я в тюрмі. Так, я був у тюрмі. Я тиждень пробув у ній.

Але який же палючий був цей тиждень!

Я не смів показатися «їм» на очі; але вони невідступно і з співчуттям зазирали до мене у вовчок, ступали в стіни й кричали:

— Добри-день, товаришу! Вилітайте до вікна, будемо балакати. Тут можна!.. Це—пансіон... Наша жандармерія навіть тюрми доброї не збудувала досі. Даром хліб їсть... Вилітайте!.. Чуєте, товаришу?

О, це огидне слово! Я корчився від його, але воно, як бичем, хльоскало мене по душі. А вони підходили до мого вовчка й розпитували, ласкаво, добродушно:

— Ви—недужі?.. В участку сиділи?..О, там погано!.. Кричав до вас генерал «згною»?.. Ха-ха-ха!.. Він до всіх кричить... Може вас там били?.. Як вас звуть?

А потім я чув, як мій сусіда, веселий, жвавий політехнік, кричав другим:

— Товариші! Наш новий товариш недужий, а через те не з'являється... Він сидів в участку і його там так змучили, що цілком непритомного привезли сюди. Арештовано на вулиці. Знайдено при ньому три брошурки, сто чи більше бумажок і програмка. Соціал-демократ.

— Як на прізвище?—тоненько-тоненько зачулось звідкись іздалека.

У вікнах у сусід почувся сміх і хтось, передражняючи вдатно, пропищав.

— Ах ти боже мій!..

Веселий політехнік прокричав моє прізвище і звідкись знов почувся тонкий, жіночий голос.

— Ві-тай-те йо-го!..

Я вистрибнув на спинку койки й подивився в вікно. Тюрма збудована була на зразок літери П. Широке подвір'я, чи навіть два подвір'я, одне більше, друге менше, поділяли один корпус від другого, а еднав їх третій корпус, так званий, «пересильний». І там, проти нас, у другому корпусі сиділи, очевидно, «політичніє жіночки». Всі три поверхи були

засіяні вікнами, а в кожному вікні виднілось по одній, а то й по дві голови.

— Чуєте, товаришу?—зачувся голос політехніка.—Вас вітають. Знаєте хто?

Я злякано стрибнув з койки і, не відповідаючи, заходив по камері. Я догадався: то була Кохерман.

І так цілий тиждень! Я не смів дивитись на них, говорити з ними, я цілі дні лежав, лицем до стіни обернувшись, і мовчав.

Вранці вони з грукотом і сміхом вмивалися в маленькому коридорчику, а Прокіп Гаврилович ходив по коридору і, зупиняючись коло камер тих, хто спав ще, гремів ключами і кричав до них:

— Вставать! Вставать!

І руденька, маленька, лукава фізіономія його добродушно посміхалась і теж раділа з їхньої бадьорости, свіжости й молодости.

Потім робилось тихо—то пили чай і читали. А далі знову регіт, крики, «Марсельєза» розбивали тишу в коридорі,—то йшли «усім коридором» на прохід. Вони перші дні й мене закликали, але я дякував, криво всміхався й говорив:

— Потім, потім... Я ще не можу... Дякую...

Вони виходили й робилось тихо, тільки з нижчих поверхів неслися перегуки з жіночим корпусом, в яких найбільше часу одбирали слова: «Не чую! Як?.. Що?.. Повторіть» і т. і. Виходили «уголовні» на велике подвір'я і здавалось, що там бігають, борються, ходять, сидять не люди, а сірі вівці. Вони співали, іноді дуже гарно, великим гуртом революційні пісні.

Потім знов життя вривалось з «ними» в коридор і камери і пахтіло свіжим, морозним повітрям. І знов я лягав лицем до стіни, одвертався від них і удавав, що сплю. А вони, зазираючи до мене, тихо між собою говорили:

— Спить... Треба домагатись, щоб його на больницю перевели. Що це справді таке,—він тут ще більше занедужає...

— Розуміється!.. Він зовсім нічого не їсть і не п'є...

— А обличчя бачили яке? Вони його зовсім там змучили, сіромаху...

І вони, дійсно, домагались, але мене не перевели. Вони хотіли тоді навіть «голодовку» або «обструкцію» зробити через мене, але я перелякався й упрохав їх того не робити.

А ввечері вони, після перегуків з жіночим корпусом, одчиняли вовчки, підходили всі до дверей і рішали всякі питання. Вибраний голова турбувався, бігав од вовчка до вовчка і кричав:

— Панове! Та так же не можна, чорт забирай... Коли всі враз будуть ревити, так ну його к чорту!.. Хай один говорить!

Починало звичайно говорити два або три, бо кожний гадав, що тільки він один говорить. І знов голова благаюче кричав:

— Панове! Я ж до вас, як до цивілізованих людей, обертаюся: не ревіть усі разом, говоріть по одному... Слово за Смолянським... Мовчіть усі... Смолянський, говоріть!

Прокіп Гаврилович, або його товариш, Денис Макарович, посміхались і подзвонювали ключами, пильно прислухаючись, чи не йде начальство і спляючи ораторів, скоро виявиться небезпека.

— Так от, панове!—кричав голова:—«за» подають свої голоси три камери...

— Голоси, голоси лічіть!—перепиняли його.

— Ну, добре! «За» висловилося...

— Та хіба, не все одно, чи голоси, чи камери?

— А розуміється, не все одно... Може ті, що разом сидять, не...

— Панове!.. Залишіть приватні розмови... Дайте ж мені долічити... Коли всі будуть ревети, так це чорт... Треба ж помовчати... «За» висловилося..

— На-дя-а!.. На-дя-а!..—кричав хтось із нижчого поверху.

— А-а?—тоненько доходило з жіночого корпусу.

— Чи при-хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?..

Мовчання, потім тоненько-тоненько:

— Не чу-ю!..

— Ф-у, чорт!..

І потім тоном вище:

— Чи при-хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?

Мовчання і тоненько-тоненько:

— Пов-то-рі-іть!..

— Е! Чорт!.. До побачення!..

І чувся грюкіт—знак, що вікно зачиняла сердита рука.

А в коридорі сперечались, змагалися палко, жили, жили навіть тут, за ґратами, закликали мене:

— Не бійтесь, товаришу! Тут свої все; провокаторів або шпигів нема...

— «Ні, є!»—хотілось мені крикнути, але я дякував і одвертався до стіни.

І от одного вечора з самого нижнього поверху зачулось:

— Товариші! Привезли новеньких!

У мене щось дуже забилося серце. Я вистрибнув на койку до вікна і став слухати.

— Скільки? Як на прізвище? Ес-де?.. Коли арештовано?—посипались з усіх боків питання.

— Прізвища їх такі... Слухайте!

— Слухайте, слухайте!—закричали всі і довго ще кричали всі «слухайте», але, нарешті, втихли.

— Прізвища їх такі: Петрашевич... Чавадзе... і Гаюра!

— «Уже! Так я й знав!»—пролетіло у мене.

— Арештовано через провокацію!

Я почув, як усе тіло мое зробилось м'яким, наче я був увесь із бавовни.

— За провокатора вважають...

Я замер і не дихав.

— ...робітника Серебряникова...

Я безсило ліг на койку і вже майже нічого не чув.

Другого дня з тюремної контори прийшли за мною і сказали складати речі, яких у мене, правда, не було. Я схопив картуза, пальто й пішов за «конвойним».

— Куди, товаришу?.. З речами?.. Зовсім?.. На допит?..—кричали мені навздогін із кожного вовчка і прощалися зо мною, а я, як пес, що вкрав у пекарні шматок м'яса, вбравши голову в плечі, прищулившись, винувато й вороже косив на вовчки й бурмотів:

— Не знаю... здається... Не знаю...

В Жандарській Правленіі мене вже ждали «рідні»: папа, мама і... Люся. Вони радісно стискували то мені, то жандарам руки, Люся кокетливо стріляла очима на якогось бравого ротмістра, мама христила мене й цілувала, жандари щось приязно говорили до мене—одно слово, сцена була дуже зворушлива. Нарешті, ми «вільні» поїхали.

І от я зовсім «рідним» вам зробився. Я вже не коїв «дурниць», як ви з ніжним докором вимовляли мені; я покаявся, я знову зажив, як перше, до «дурниць», тільки до моїх оргій додалися ще оргії з Люсею, піячення і всі атрибути «людського» життя. Першого ж дня я був п'яний, але ви добродушно посміювались і вкладали мене спати. І яка радість

била з ваших трухлявих, малесеньких душеньток, коли я п'яний бурмотів:

— Ну, продав?.. Так що?.. Наплювать!.. К чорту все!..

Тепер ви виразно бачите, що помираю я (а я таки помру, це я сам тепер бачу) не через те, що «продав». Мої «рідні» прийняли мене і я міг би спокійно жити й далі з ними. Але я помираю і помираю через те, що, будучи куркою, хочу літати. Помираю через те, що «стрічковатий», що обірвалась бур'янинка, на котрій я висів. Під моїми ногами нема нічого твердого, круг мене чадні тумани розпусти, брехні, нікчемности. Я висів на бур'янинці, це була малесенька любов до тих Стьоп, Мойсіїв, Карпів. Вона обірвалась і я м у ш у падати. Без любови жити не можна. Хто може, хто здатний на це чуття, той твердо стоїть на землі.

Я хочу померти ввечері, коли заходить сонце і тихо пада на землю сум неба. Хай простить мені сонце моє існування на землі. Хай простить мені сум, що поцілую його тихим, прощальним поцілунком.

А в людей ні сам прощення не прохаю, ні їх прощати не берусь.

Так м у с и т ь бути.

СТУДЕНТ

Студент.

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Дерев хитались і, від страху наїживши голі віти, ніби силкувались втекти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував, свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, метушились маленькі, безсилі люди, ламали руки і кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до бога, до чорта, до людей. Полум'я ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей.

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднилось, вітер стомився і вогонь ліниво, байдуже, ні крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожер, став погасати. Куріли чорні, обгорілі сволоки, балки; недогоріла солома куріла теж байдуже, ліниво, стомлено. А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне й радісне. Наплювать йому на недогорілі балки, на всі сірі, чорні обличчя, на дику тугу, на повислі руки маленьких людей! Воно собі уміте, веселе, сміючись плило з того боку, звідки нісся всю ніч вітер, звідки тікали і хмари, і місяць.

На непогорілих же вулицях валялись вирятувані діжки, скрині, кочерги, свитки: між ними пла-

кали й вовтузились діти, жінки та діди; мов заду-білі стояли мужики з повислими руками, з скляними, недвижними поглядами, з опаленими бородами. Або, збившись до купи, без ладу махали руками, кричали, наче сподіваючись криком забити полум'я своїх мук, свого одчаю й туги.

Між ними сиротливо блукали собаки і, піднімаючи голови догори, жалібно, страшно вили. Вили таким воєм, наче вже бачили страшні постаті голоду, нужди, хвороб, які зграєю йшли на пого-ріле село. На собак з ненавистю і страхом кричали, вони підгортали хвости і знов, одійшовши, піднімали голови й вили. Прив'язані до тинів корови та коні ревли, тупчилися; діти дрижали з холоду і плакали; хитались і голосили жінки.

А сонце велично, розкішно плило собі, земля назустріч кадила йому фіміямом туманів своїх і ніжно дихала, як засоромлена коханка. Дерев за-спокоїлись і тільки часом здригувались голими ві-тами, неначе згадуючи страхіття ночі.

Але люди не могли заспокоїтись; вони ходили по-між дочорнілих хат, розкидали недогорілу солому, диким поглядом озирали задимлену руїну й безсило схиляли голови на груди.

Коло згорілого трупя коняки і повалених стін стояв дід, без шапки, з пропаленою сорочкою, й мовчав. Вітер несміло, боязко гравсь його сивим чубом. Довго стояв дід, потім підвів голову й дико, лютю дивлячись у небо заговорив:

— Ну й усе?.. Чи ще мало? Га?'

Він розідрав сорочку і винув жовті, кістляві, старі груди з жовто-сивим волосом на них. На гу-бах йому стояла піна, в старих зморшках лежала сажка, полинялі очі блищали гострим, холодним світ-лом.

— Як мало, то можна й ще!.. Ось-сьо, о...

На нього дивились сусіди і йшли до його.

— Та схаменіться, діду! Що ви кажете? Бог дав і взяв.

— Взяв?—впився в сусіду страшним своїм поглядом дід:—За що взяв?

— Людей винить, діду, люди вінні, а не бог...

— Де вони, ті люди?—повів очима дід навкруги.

— Нема їх тут, шукати треба, ходім...

Дід не хотів іти, але його повели туди, де стали і кричали інші. Дід ішов, схиливши голову, і вітер несміло, винувато гладив і хилитав його сиве, розкудочене волосся.

— Студенти запалили!.. Вони!.. Не хто, як вони!..—кричав рудий, веснянкуватий Гаврило і, показуючи замазаною у сажу рукою до лісу, грізно тряс головою.

— Я сама вчора двох бачила, своїми очима бачила їх!—випнулась наперед Козубиха:—Ішли й дивились на Домахину хату. А з неї якраз і почалось. Вони!..

— Де вони, ті студенти?—раптом пролізаючи до Домахи, глухо спитав дід і полинялі очі його дивились гостро і люто.

— Де?—хитнула головою Домаха.—Шукай їх! Ти його піймаєш. Там...

— Де «там»?

— У лісі, у чорта в болоті...

— У чорта? Де ті студенти, давай їх сюди! Давай, я вимотаю їм жили, я наточу крові їхньої і буду гасить мою хату. Давай!

— Жили їм вимотать!!—летів крик із грудей, із стиснених кулаків, з затуманених очей. Летів і нісся до високого, спокійно-радісного неба з веселим, величним сонцем. І собаки піднімали голови до цього сонця і страшно вили, і курилась чорна руїна хат, наче руки простягаючи тонкі стов-

би диму до царя природи. А цар природи весело сміявся.

В кінці вулиці з'явився якийсь чоловік. Він чогось озирався назад і поспішав. Чоботи йому і свита були заляпані, шапка одсунута назад і з блілого лоба капав піт на худі щоки.

Надійшовши до розкиданих, скупчених діжок, клунків, до плачучих дітей, він зменшив ходу й часами зупинявся. Потім знов озирався назад і скоріше йшов уперед, дивлячись круг себе широкими, напруженими очима. І молоде, худе та бліде лице його наливалося чимсь похожим на крик і плач погорілих людей.

І дедалі йшов він, то все менше озирався назад і частіше зупинявся, розпитував і болючими, великими очима дивився на дрижачих дітей, на виючих собак, на шматики погорілих розкиданих дощок. А коли підійшов до купи людей, що стояли й кричали, губи йому дрижали, й очі горіли.

— Драстуйте!—хрипло поздоровкався він.

Хтось сказав йому «драстуйте».

— Чого ж ви ждете тепер?—дивлячись на всіх гарячими очима й лижучи сухі, дрижачі губи, раптом голосно скрикнув він. Всі здивовано і замовкнувши подивились на нього.

— А ти хто такий?—суворо спитав чийсь голос.

— Хто я такий?—перепитав чоловік і на мент зупинився. Здавалось, в грудях йому було щось таке велике, що не могло все зразу вистрибнути і, застрягнувши, здавило горло.

А потім воно, це велике, боляче стало вилітати йому з грудей шматками слів, шматками вогню, шматками гнівної муки.

А вони вже не питали, хто такий він.

— Голубчику наш!—плакав чийсь жіночий голос, а чоловіки шумно зідхали й дивились кудись, далеко, поперед себе.

Від руїни ж здіймались спокійно стовбики диму до ясного неба і вила недалеко собака.

— Стражники їдуть!—раптом хмуρο хтось бовкнув. Всі заворушились, а чужий чоловік враз замовк, швидко засунув праву руку в кишеню і озирнувся. В кінці вулиці на конях, зупиняючись і мабуть щось питаючи у людей, їхало троє людей в сірих одержах і з винтовками за плечима.

— Бачте!—повернувся чоловік до всіх.—Ось приятелі ваші... Вони когось шукають тепера, ворога свого шукають.—Чоловік посміхнувся.

— Так оце вони?..—виступив наперед дід.—Ще приїхали? Мало їм нашого лиха?!

І очі йому дивились люто й чекаюче.

Коні фиркаючи підбігали до самого гурту. Стражники, підбираючи поводи, пильно шукали чогось. Очима і, не здоровкаючись, мовчали.

Чужий чоловік важко дихав і дивився на них. Очі його зустрілись з очима переднього стражника і той вмент привстав на стремена і скрикнув:

— Го! Є!.. Тут!.. Ось!..

Два інші стражники зразу повернули голови й подивились за його рукою.

— Він?

— Він, сукин син!.. Ану, марш за нами!

Чужий чоловік стояв і не рухався, права рука йому глибоко була засунена в кишеню.

Люди то здивовано, то хмуρο подивлялись на стражників, на чужого чоловіка, один на одного. Враз наперед виступив дід.

— Вам кого треба? Мене? Натє!.. Стріляйте...

І дід виставив розхрістані груди, жовті, як старий віск.

Отойді, дед, нам треба ось його... Ступай за нами.

Чужий чоловік повернувся до людей і глухо спитав:

— Оддасте мене їм?

Серед гурту заворушились. Зачулось бурмотіння; а далі крики.

— За що ж його забирать? Не дамо!.. Геть!

Стражники хапливо й мовчки зняли з плеч винтовки й наставили проти гурту. Трохи затихло.

— Дасте студента? Чи ні?.. Говоріть! — крикнув передній і гидко вилаявся, злісно й з полешенням.

— Студента? Якого студента? У нас нема студентів!..

Всі умить повернулись до чужого чоловіка і стали дивитись на нього. І лиця їм зразу стали чужі, холодні, з цікавими, пильними очима. Стражники пригнулись ближче.

— Ні, браття, я таки студент. Вони мене шукають, я знаю,—глянув на стражників чужий чоловік і молоде лице його покрилось тінню.

— Студент?—повернувся до нього дід і близько нахилився вперед.—Ти студент?.. А ти ж що тут говорив? Що брехав тут?

Лице чужого чоловіка спалахнуло:

— Брехав?! Я? Так ви не вірите мені? Так ви не вірите моїм сльозам? Ви їм вірите? Ну, говоріть! Скажіть, кому вірите!

— Вовчі сльози!—буркнув хтось позаду.

Чоловік повернув туди голову.

— А хто хати запалив?

Очі чужому чоловікові поширились.

— Так то я запалив їх? Я, що кров свою оддав би, щоб загасити їх? Я, я?.. Та що ви, люди?! І ви вірите?!

Він безпомічно озирнувся, з одчаєм провів поглядом по лицах; лиця хмуро, недовірливо, вороже дивились на нього.

— Та ви ж плакали тількищо? Ви ж...

— Ну, доволно!—крикнув раптом передній стражник і натягнув поводи.—Ступай за нами. Ми тобі покажемо сльози.

— Гайда!.. Марш!.. Живо!

І він вдарив коня в бік.

Чоловік умить вихопив праву руку з кишені і виставив її наперед: в руці блиснув на сонці револьвер.

Серед гурту пройшло шамотіння, а стражник раптом потягнув поводи до себе й закричав:

— Ану, стрельни! Ану, стрельни тільки!

Чужий же чоловік дрижачою лівою рукою потер лоба, потім, повернувшись до людей, з болячим непорозумінням повів по них очима й закричав:

— Та не може, не може ж цього бути! Як ви можете не вірити мені? Чим же доказати вам?.. Глядіть!

Він підніс руку з револьвером до виска, вона злегка здригувалась і револьвер блискав. У гурті хтось ойкнув.

— Глядіть: на ваших очах я прострілю собі голову, щоб ви повірили мені. Тоді повірите? Повірите, що не ворог я вам?

— Брешеш, не застрелишся! Бий його, студента!

— Не застрелюсь?—хрипко крикнув чоловік, і лице йому враз стало блідо-синім.

— Ви хочете, щоб я доказав вам? Хочете? Правда?

Стражники про що́сь шепотіли між собою. Чоловік безсило пустив руку і, важко дихаючи, поширеними, божевільно-напруженими очима водив по гурту.

— Та що ви його слухаєте?—раптом стрепенувся дід.—Жили йому вимотать... Жили йому!

— Стражникам його! Бреше! Розжалобить хоче!.. Бери його!

І всі заворушилися, але зараз же знов закам'яніли: чоловік підніс руку до виска. Підніс і зупинився.

— Брешу?—хриплим шепотом промовив він.—
Брешу?

І раптом очі йому стали дикими, круглими, рука задрижала, потім застигла коло виска, здригнувся револьвер і вмить вибух вистріл. Чоловік криво хитнув головою і сторчка упав лицем униз.

Люди закам'яніли. Потім схаменулись, з жахом кинулись до чоловіка, нахилились до нього, пили очима його кров, що мішалась з водою й брудом землі, одхилились і стурбовані говорили, дивились в очі один одному і знову звертали свої очі на чужого чоловіка. А від його, від крові цього чужого чоловіка, від задубілих рук його ішло їм у душі гострим туманом те, чого він ждав від їх: вони вже вірили йому.

Від чоловіка підвівся й стражник.

— Помер,—з жалем хитнув він головою.—Ну, щастя його

Серед людей пройшла похмура тиша.

— Тобі б такого щастя!—глухо кинув хтось іззаду.

— Голубчику наш!..—схлипнуло з другого боку.—
Занапастили чоловіка!

Небо було ясне, тихе, велично-спокійне; а серед пожарища в бруді над трупом стояли люди з темними, хмурими лицями, з понуро-злісними поглядами.

— Я тобі покажу там,—зазирнув через голови стражник.—Ану, вийди сюди!

Люди заворушилися—між ними пролазила наперед сива голова діда.

— Де вони? Де?—гострим, скляним, божевільним поглядом шукали дідові очі.—Давай їх сюди!! Це?—зупинився він на стражикові і, простягнувши жовті кістляві руки, став насуватись на нього.

— Одійди, діду!..—стурбовано промовив, одсовуючись назад, стражник.

— Це вони?—рівно, не звертаючи на слова його уваги, сунувся дід і пальці його скручувались і тяглись до стражника.

— Діду!—крикнув стражник:—Одійди, кажу!

Це вони?!—скрикнув дід і скажено, дико стрибнув на стражника, впився йому в шию руками і, хитаючи головою, захрипів.

Стражник з жахом пручався, одбивався, а пручання це запалювало людям очі диким, лютим гнівом.

— Ага!.. Так його!.. Дай йому щастя того!..

Над гуртом збитих докупи людей стояв крик і рев. А по вулиці тікали інші два стражники, топчучи кінцями дітей, клунки. І наведеногін їм нісся крик.

З неба ж широковеличного, ясного та чистого, радісно дивилось на них сонце і сміялось.

КУЗЬ ТА ГРИЦУНЬ

Кузь та Грицунь

Ми постановили далі не йти. Власне, діло було так: я рішуче стояв за те, щоб перебратись на той бік Дніпра, пройти в степи і там найнятись. Але Кузь поскріб своє рябе, заросле підборіддя, глянув у небо і сказав:

— Не! Лагер тут. Кончено. Лягай, братці.

Грицунь моментально поклав клунок на землю і ліг, так наче це постановив не Кузь, а він сам. Ліг, закинув руки за голову і з величезним задоволенням став дивитись у небо.

А Кузь сів на свій клунок, закурив і хазяйським, діловитим оком озирнувся круг себе. Нічого. Все було, як слід: Дніпро мрійно хлюпавсь майже під самими ногами; по небу, як розсипане пір'я, пливли хмарки; сонце старалось, немов для Кузя, і пекло в спину.

— Харашо...—похвалив Кузь і запхнув кисет у кишеню.—Нада спочить.

Ми лягли біля самої дороги. Якби схотіли, то ми могли б піднятись трошки вище й бути на великому пляцу. Там було багато люду, крамниць і старий млин. Од млина ходила круг його густа тінь і коли пересуватись за нею, то можна цілий день лежати в холодку. Лежать і виглядять собі наймачів.

Я сказав це Кузеві. Але Кузь циркнув крізь зуби в воду й недбало одповів, що йому «сонце ні-

почом», що «салдат сонця не боїться, а как раз об-
ратно».

Грицунь дивився в небо і тільки іноді позирав на мене, що я скажу на його... чи то пак, на Кузеві слова.

Я ліг теж. В крайньому разі я міг скинути одержу і скотитись у Дніпро.

— Понятно,—сказав Кузь.—А тут не наймемось, пойдьом у лоцманські села, там у день по десяти рублів возьмьом. Лоцмани у поход поїшли, косить нема кому, от баби й наймуть. Ато на Дін рибку ловить. Правда, Грицуню?

Але коли б він спитав свій драний чобіт, то той не міг би одповісти йому більшою згодою, ніж Грицунь.

Таким чином ми далі не пішли. Правда, у нас була ще велика паляниця, півпачки махорки шістнадцятий номер і двадцять три копійки грішми. Ми могли не поспішати. І коли я стояв за те, щоб далі йти, то хіба через те, що люблю степ.

Ми пролежали два дні. Ми мали все, що треба людині: на небі сонце, під ногами воду. Коли сонце передавало куті меду, ми залізли в Дніпро й сиділи в йому скільки нам хотілось.

Але на третій день Грицунь уранці задумливо сказав, що він їв би тараню, якби була. Кузь сплюнув і промовчав.

Я поглядав на один город, що був з самого краю коло води. На тому городі росла цибуля, горох, картопля. Картопля, мабуть, була вже така, що її можна було б варить у тих горшечках, котрі стирчали на кілках біля хати.

І в той день до нас підходили наймачі й питались, чи не найнялись би ми. Але Кузь із зневагою озирав кожного з ніг до голови й питав:

— А по чому даєте?

Давали стільки, що Кузь не хотів навіть з ними й говорити далі.

— Тоже фрайер!—хитав він услід кожному.

І, помовчавши, додавав, що ми по десять рублів у день візьмемо, як підемо у лоцманські села. А то рибку на Дін ловить.

Грицунь мрійно дивився в небо. Йому сонце також було «ніпочом». Скільки б не смалило, а не могло б зробити синіше його очі або смуглявіше лице. Ото й усього було в його волі, що випекти ще одну-дві біленькі плямочки на щоках. І було б схоже, що якась дівчина пальцем у муці потикала Грицуневе лице. Не сміючи розцілувати, тільки потикала.

Так ми лежали собі на березі Дніпра. Хвилі й хмарки щось, мабуть, цікаве говорили Грицуневі, бо він весь час задумливо посміхавсь і жмурился до них віясті, сині очі.

Кузь латав сорочку, сидючи на теплому камені при воді, і співав собі з таким спокоем і задоволенням, немов він тільки й мріяв усе життя добратись до цього каменя й латать сорочку.

Я дивився на хвилі.

Ми всі були задоволені. У нас було все, що потрібно людині. Картопля на городі була вже така, що її можна було і варить, і навіть пекти. Ми в цьому переконались. Ми могли з наймом не спішити.

Але на четвертий день уранці ми раптом за нашими спинами почули гуркіт величезної гарби, а в гуркоті дзвінкий сміх і крики. Сміялось і кричало до нас обличчя дівчини, що сиділа поруч з понурим, серйозним і страшенно засмаженим парубком. Здавалось, він доручив їй сміятись і за себе, тому не мав ніякої потреби навіть посміхатись.

І дівчина кричала й сміялась до всякого, хто її зустрівся по дорозі. Такий, десь, був її звичай.

Але Грицунь подивився на це інакше. Він озирнувся, сперся на лікоть і, засміявшись, закивав до неї головою, немов вона сміялась тільки до нього.

Кузь перестав співати і, повернувшись до дороги, почував рязий, червоний ніс свій. Очі його без всякого задоволення пробігли по гарбі з двома обличчями.

— Драстуйте!—крикнула голова дівчини.—А вже спеклись добре? Ха-ха-ха!

Можна було подумати, що вона саме й посадила нас тут.

— А добре...—привітно засміявся Грицунь.

Я поважно мовчав. Я не маю звичаю вступати у балачки з всякими дівчатами, які тільки й знають, що реготати.

Їхні коні йшли помалу, як усякі порядні селянські коні, яким трапляється на дорозі горбик. Правда, запряжені були в «економічеську» гарбу, що була вдвоє довша за них.

— Може наймається?—крикнула дівчина і чогось аж висунулась з-за драбин. А очі її наче прилипли до Грицуня.

— Може й наймаємось,—поважно й голосно обізвався з каменя Кузь, тим даючи знати, що в цих справах належить звертатись уже ні до кого іншого, як до нього.

Дівчина нерішуче повернулась до понурого, засмаженого парубка, що той скаже. Може взяти цих людей, підвезти до пляцу, а там прикажчик найме їх.

Але парубок неохоче хмуро глянув на нас і, одвернувшись до коней, стьобнув батоном їх і крикнув:

— А-н-н-о!

Більше нічого. Коні крутнули хвостами і затупали. З-під коліс димом піднялась курява і як в хмари закутала дівчину. Вона щось і крикнула, але ми не розібрали. Грицунь аж сів.

Потім знов ліг і, спершись на лікоть, дивився в той бік, де клубом котилась по дорозі за гарбою курява. Чогось посміхався, як до хвиль або до хмарок. І раптом ліг горілиць, заклав руки за голову і глибоко зідхнув.

Я також ліг і дивився на той бік Дніпра. Там далеко-далеко над могилою було синє-синє небо. Немов очі у цієї дівчини, що так по-дурному сміялась. Ще й на мене глянула.

Пролетіла чайка над водою, тонка, гнучка, немов із сірої бляхи зроблена. У тієї дівчини брови загнуті, як крила чайки.

Раптом Грицунь сів, глянув на мене, на Кузя і промовив.

— А той... А може б ми пішли найматись?

Я посміхнувся, а Кузь глянув з-під лоба на нього і нічого не сказав. Він на такі дурниці й одповідать не хотів. Струсив свою сорочку, розп'яв її на руках і, з прихильністю та уважно обдивляючись її, серйозно заспівав:

Юж ми йшли да йшли да йшли
Яй в Расьюшку прийшли.
Да вой люле, вой да люле
Яй в Расьюшку прийшли...

Грицунь почекав, потім нахилився до свого клунка і почав зв'язувать його.

Я не рушився. Кузь разів два зиркнув на Грицуня, але співав іще серйозніше.

— Так ви не той... не йдете найматсья?—спитав Грицунь.

Кузь опустив сорочку, замовк і здивовано озирнув його з ніг до голови.

— Та ти ето куди?—холодно й строго промовив він.

— Та найматсья ж!

Грицунь ніяково посміхнувся.

Кузь ще раз строго подивився на нього й сказав:
— Садись на место! Слушайсь команди. Найматься усі разом будем. Нам у лоцманських селах по десять рублів у день дадуть.

Але Грицунь мовчки нахилився до свого клунка, підняв його, закинув за спину і пішов по дорозі. Кузь глянув на мене, я на Кузя.

— Стой!!—раптом заревів він і кинувся за Грицунем. Той став і озирнувся. Він все так же ніяково посміхався.

Кузь підбіг до нього.

Ти куди? Говори січас?!

— Найматься.

— До цієї... куроп'ятки.

— Атож.

Якби Дніпро узяв і повернув свої хвилі назад, Кузь менше був би здивований, ніж такою поведінкою Грицуня. Ще вчора вони лежали вдвох на піску і Грицунь, поклавши голову на груди Кузя, спав біля нього, як біля рідної матері.

— Ну, бачив ти такого дурня?—повернувся Кузь до мене.—Та ти знаєш, дурню, почом вони дають?

— Ні.

— А ти знаєш, куди вони наймають?

— Ні.

— Ну, і послі цього може скажеш, що ти не дурак?

— Не.

Кузь від здивовання не міг більше нічого говорити. Він упрів, але навіть піт не витирав з лоба.

Раптом узяв Грицуня за рукав і лагідно, спокійно почав:

— Дурачок ти, Грицунь, накажи мене бог. Хоч обижайсь, хоч не, а ти дурачок. Поняв? Ну, куди ти йдеш? Куди? Повіщо?

Грицунь сказав, що він іде найматись. Кузь цілком резонно одповів йому, що нам поспішати нема

чого, бо коли нас тут не наймуть, то ми підем у лоцманські села і візьмемо по десять рублів у день.

Я не хотів мішатись до них. Мені згадалось, що очі дівчини не раз, а два зупинились на мені. Хм! Мені все ж таки цікаво було, чого вони зупинялись.

— А знаєте що?—ував я:—Може б таки й справді іти найматись?.. Яюсь воно... Поки ще ті лоцманські села, а тут втеряемо.

Кузь грізно повернувся до мене, але я закинув свій клунок на плечі й підійшов до зраділого Грицуня.

Кузь подивився на мене, на Грицуня, сказав, що «з такими сволочами говорить би не слід» і став зав'язувать свій клунок.

Ми таки найнялись. Нам дали таку ціну, що іншим разом Кузь тільки б циркнув крізь зуби й посміхнувся. А тепер і слова не сказав. Узяв завдатку п'ятдесят копійок і купив штани. Але Грицуневі навіть не похвалився і тут же біля гарби одяг їх на старі. Одяг, закурив цигарку, сперся спиною на драбину і на штани вже не дивився. Вони йому були «ніпочом». Схоче—дьохтем вимаже і то не жаль. Хай дивиться, хто хоче. Він навіть ноги схристов.

А Грицунь і не бачив того. Він дивився зовсім у другий бік. Сам сидів на драбині, спустивши ноги в гарбу. Навкруги стояв гомін людських голосів, ржання коней, хльоскання батогів. Течіями туди й сюди пливли голови дядьків, жінок, у брилях, картузах, хустках. Грицунь на те не дивився. З неба сміялось сонце, тепло, гаряче, пекуче сміялось,—Грицунь того й не помічав. Мені здається, якби Кузь одяг цілком новий піджак, сів верхи на сонце і і хльоскав батогом усю юрбу, Грицунь і того б не помітив. Такі вже бувають хвилини з людиною.

Він помічав тільки, як сміялась дівчина. Йому це не трудно було, бо вона сиділа якраз навпроти його на другій драбині. У неї була синенька кох-

точка дзвіночком, на голові біла хусточка, а босі ноги, визираючи з-під коротенької спіднички, грали пальцями. І ноги не могли всидіти спокійно. Вже нема чого казати про очі. Вони нікого не пропускали, всіх помічали, всякого зачіпали. Подивившись на неї, можна було з певністю сказати, що вона прийшла побачитись з усім базаром.

І незнайомих у неї зовсім не було... Крім Грицуня. Вона його просто не помічала. І недалеко сидів,— а не помічала.

Коли він звертався до неї, вона якраз у той мент бачила щось дуже цікаве на базарі і вся аж випиналась туди. Грицунь замовкав і, червоніючи, дивився на мене. Але я посміхався.

А Кузь усе стояв і кури́в. Він уже ні до чого не мішався. Хай буде так. У лоцманських селах ми могли би по десять рублів у день узять, але хай так.

І він стояв та кури́в. А Грицунь сидів на драбині й не помічав нічого.

— А ви, дядьку, збираєтесь мене тут підкурить?— раптом штовхнула дівчина в плече Кузя. Він стояв якраз під нею.

Кузь повернув до неї своє рябе, строге лице, озирнув знизу вгору і поважно промовив:

— Тебе б іменно викурить зцюдова нада...

— Ой!—зареготалась вона.—А чого так?

— Щоб поменше зуби продавала...

— А ви купить. Дешево.

— Я так куплю, що не позбираєш послі...

— Ой, матінко, який же сердитий цей дядько. Мабуть, маленьким кішка переступила.

Але Кузь одвернувся. Він не хотів більше говорити з нею.

А дівчина раптом повернулась, пережилилась до Грицуня, схопила за плечі і зробила так, ніби хотіла його перекинуть.

У Грицуня спершу в лиці пробіг ляк, а потім зразу весь засяяв.

— А диви!—здивовано придивлялась вона до нього.—І в його сині очі... Ех, ти! Тоже...

І випустивши плечі його, почервоніла вся, сіла на своє місце, ще подивилась на Грицуня і, одвернувшись, затихла. Так таки зразу затихла, не кричала вже, не сміялась, немов весь базар умент роз'їхався. Тільки водила очима по людях і очі чудно всміхались.

А Кузь, бачивши все те, бачивши, як зашарилось лице Грицуня, сплюнув, махнув рукою і ліг під гарбою. Хай все йде, як хоче.

Економія була невеличка. Її можна було всю запакувати в скриню й під пахвою занести куди хочеш.

Кузь зразу ж, як приїхали, глянув, висякався і сказав, що це не економія, а старий свинушник

Але Грицунь не згодився.

— Та ти, може, ще скажеш, що я луччої не бачив нікада?—з грізним дивуванням подивився на нього Кузь.

— А скажу!—посміхнувся Грицунь.

Кузь подививсь на мене, я на Кузя,—такої мови ми ще не чули од Грицуня. Ні, ми не чули від його такого ніколи!

— Значить, я брешу?—криво посміхнувся Кузь. Він уже сподівався навіть і це почути від Грицуня.

Але Грицунь того не сказав. Він тільки сказав, що економія дуже гарна, що тут усе так мило й гарно.

— Так!—циркнув крізь зуби Кузь.—Ето називається: «пропав я мальчишка, пропав я навсігда». Ну, дело твоє... Ходім!

Ми пішли на кухню, а Грицунь зостався на дворі. І я, озирнувшись, бачив, як він дивився на вікна управляючого.

Що Грицунь «пропав», про це вже й балакати не варто було. Ми таки й не балакали, а тільки сміялись. Бо це таки справді було смішно і безсоромно: злигатись з панською наймичкою, хвойдою, з якоюсь горнишкою, яка тільки вміє до всіх зуби виставлять.

— А що в придане візьмеш з нею?— кричали Грицуневі дівчата, вертаючись увечері з роботи й поспішаючи за ним. (Він завжди біг попереду).

Грицунь мовчав. Він не любив, коли його про це питали.

— Та що ви його питаєте? Спитайте мене.

— А ти знаєш?

— А знаю.

— Ану?

— А от вам і «ану»! Маленьке, червоненьке, ще й кричить.

— Та бре?! А де ж вона візьме таке придане?

— А конторщики дадуть.

І сонце, заховавшись за старою могилою, сміялось разом із юрбою довгими, червоними посмішками. Тихо посміхався степ. А позаду співали Грицуневі весільної. І невеличкі ярки обгортались сумом вечора.

Грицунь ще швидше поспішав. Рідко-рідко вечеряв з нами і хутко зникав десь за панським садом. Часом чуть було його тоненький свист, а в кущах легеньке кахикання дівчини з синіми очима. Звалась вона Оленкою. Кузь же навіть і не сміявся. Чи жив на світі якийсь Грицунь, чи ні,—він того не знав. Може й бачив іноді цього хлопця з смуглявим лицем, але йому не було до нього ніякого діла.

Тільки раз, вкладаючись спати, він несподівано муркнув:

— От так пропав хлопець... Ех!

І сплюнув.

А я не чув. Я був зайнятий зорями—вони шовечора щось говорили до мене й хитро моргали. Тіль-

ки я ніяк не міг розібрати, проти чого то вони підморгували мені!

Кузь мабуть давно вже не балакав із зорями, раз назавжди покинувши надію розібрати їхню хитру мову. Через те, погасивши цигарку на долоні, натяг свиту на голову й захропів. А я ще довго прислухався до зор.

Ми, звичайно, спали під скиртами. Поважні та старі—вони, мабуть, багато бачили на своєму віку. Стояли трохи похмуро, немов їм соромно було перед тими, що спали коло них, немов знали багато такого, від чого веселим трудно бути. І завжди між ними стояв старий, гіркуватий дух, не то поту людського, не то сліз, не то чого іншого. Хто його розбере, чим можуть пахнути старі панські скирти!

Я довго щовечора лежав без сну, іноді навіть доживавсь Грицуня. Він, звичайно, приходив поспішно, тихенько, винувато укладався коло Кузя й затихав. Часом зідхав і вертівся. А раз навіть підвівся, сів і, торкнувшись рукою Кузя, ледве чутно покликав:

— Кузь!.. А Кузь?

Кузь не ворушився. Кузь не раз хвалився, що у сні чує, як блоха по соломі пролізе, але, видно, брехав, бо Грицуневого кликання зовсім не чув. Не поворухнувся навіть, а ще дужче захропів.

Я теж лежав недвижно. Яке мені діло до того? Грицунь зідхнув, глибоко зідхнув, устав і тихо пішов у степ.

Кузь зразу перестав хропти, почухався і підвів голову.

— От прокляті блохи, спать не дають!—незадоволено промовив він.

Я лежав недвижно. Яке мені діло до того?

— Ти спиш?

Він навіть торкнув мене рукою. Я мовчав. Я собі мав розмову з зорями і до людських розмов не хотів мішатись.

Тоді Кузь устав і став чогось вдивлятися у степ. Він когось виглядав там. Але степ темний був. Тільки здалеку, так ніби коло Двох Могил, щось співало, тихо, сумовито. Голос скидався на Грицунів.

Кузь зідхнув і знову ліг. А я лежав недвижно.

Може з місяць пройшло, може більше; у всякому разі була вже така пора, коли ніхто нікого на робочих пунктах не наймає і робітники лежать там сердиті та понурі, як мухи восени.

Тоді ми стали помічати, що економія почала робити деякі зміни в наших харчах. Давала вже не три рази гаряче, а тільки два, а то й раз на день. Замість хліба, який можна жувати, стали давати такий, що його треба було днів на два класти у воду перед тим, як їсти.

Це все здалося нам мало підходящим. Ми про це сказали таборному. Але таборний спершу послав нас під три чорти, а потім до управляючого. Ми порадилися і рішили піти до управляючого.

В той же вечір Кузь одяг свої нові штани, а дядюшка Терентій піджак з залатаними кишенями, покликали з собою ще душ десять, і поважно, урочисто пішли до контори. Кузь два рази скидав картуза і пригладжував чуб. Дядюшка ж Терентій виступав так, наче йшов у неділю до церкви.

Перед конторою звідкись випорхнула Оленка, блиснула до нас червоними яснами й синіми баньками очей і зникла на ганку контори. А з-за панського лоху помалу вийшов Грицунь. Він, очевидно, прогулювався собі у вечірньому холодку.

— Ану, хлопче, завертай!—підморгнув йому дядюшка Сидорець.

Грицунь зупинився.

— Куди?

А до контори... Забастовку делать.

Грицунь нічого не сказав, почервонів, глянув на Кузя і пішов у другий бік.

У цей мент вийшов управляючий і ні Кузь, ні Сидорець не встигли нічого сказати Грицуневі. А Кузь, видно, збирався таки щось сказати!

Управляючий уважно вислухав дядюшку Терентія.

— Умгу!—обвів нас очима.—Так чого ж ви хочете.

Тут уже Кузь не втерпів і вияснив, чого ми хочемо.

— Даже в паходах, ваше благородіє, салдацькая харч любопитнее, чим ета,—люб'язно посміхаючись, вертів він картуз у руках.—Просто, ваше благородіє, ніякої інструкції невозможно з таким хлебом. Жуйош, а он как глина. І окромя того, ваше благородіє, горячая пицца одставлена. Горячая пицца, ваше благородіє, нашому сословію все одно, що, звиніть, паровику пара...

— Іменно!—вставив і Сидорець свою посмішку,—як то говориться: «дай коневі вівса, то й жени, як пса».

Ми всі зідхнули, бо це була істина.

Кузь нетерпляче повів оком у бік Сидорця, він не любив, щоб йому перебивали мову.

— Так што, ваше благородіє,—знов посміхаючись трохи соромливо, трохи благаюче, завертів він картуза,—нащот вашого розпоряженія ми просимо, значить, пишу нам луччую!..

— Хм!—понуро посміхнувся управляючий.—Пишу... Може й плату ще луччу?

— Нет, зачим? Платою ми довольні, ваше благородіє...

— Плата й у ката, аби харч добра,—знов уставив Сидорець.

Кузь покосився на нього.

— Умгу!—знов посміхнувся управляючий.—Ну, так от що я вам скажу, вислухайте мене як слід...

— З нашим уніманієм,—ввічливо вклонився Кузь.

— Так от що. Харч в економії добра. Кому не нравиться, хай забира пашпорт і на всі чотири боки. Нікого не держим. А хто буде других бунтувать, того зараз же в тюрму. От це моє послідне слово. Обдумайте і хто хоче, хай приходить за пашпортом. Прощайте.

Спокійно повернувся й пішов у контору. А ми подивились йому в спину, потім один одному в очі і хто посміхнувся, хто почухався, а хто вилаявсь.

Кузь не посміхався й не чухався. Одяг свій картуз, струснув головою й рішуче сказав:

— Ну, що ж? Стало бить, будем обдумувать: гайда, хлопці!

І ми почали обдумувать. Обдумували в полі за роботою, в таборі за обідом, під скиртами вночі, навіть серед співів увечері. Правда, тепер співів стало менше. Співали тільки ті, що рішуче не хотіли забирать пашпортів. Вони хотіли краще їсти гливтяки, ніж дохнуть на пунктах. Так вони казали. На це їм Кузь одповів, що вони можуть по десять рублів у день узять, як підуть у лоцманські села, але вони не слухали і співали собі. Кузь ще говорив, що можна піти на Дін і рибу ловить, але вони й на те не приставали і так само співали. Правда, їх було мало і спів був такий же рідкий, як той куліш, що нам варили, але це їх не спиняло.

Особливо це не спиняло Грицуня. Він навіть одного вечора й за панський сад не пішов та все співав. А співаючи, часом щось шепотів то одному, то другому. І після того шепотіння спів їхній ставав веселіший.

Кузь тільки поглядав на Грицуня. Він тільки поглядав і циркав крізь зуби. Говорити з цим хлопцем він не мав чого,—хай з ним говорять інші.

І з Грицунем говорив дядюшка Терентій, Сидорець, Галинка з ямочкою на підборідді, чорноброва, наче з п'явками над очима Оксана, говорив глухий Перепічка; але Грицунь, мабуть, поговорив попереду з кимсь іншим та через те вже нікого не слухав. Він тільки посміхався й дивився убік.

Посміхались і ті, з якими він шепотівся. І зорі в небі посміхались. Мрійно та ласкаво шепотіли в панському саду старі дерева, а з-за старих дерев стиха чулась пісня та легеньке кахикання. Якась дівчина ходила там і ждала; та ждучи, мабуть, застудилася, що кашляла.

Кузь сидів на призьбі, пихкав цигаркою й дивився в землю. І кожний раз, як пихкав, рябий ніс його й щоки червоною плямкою виступали із тьми. До розмови він не мішався. Навіть і тоді, як піднявся знову крик і сварки, як Грицунь вирвався з юрби й пішов кудись до саду, навіть тоді Кузь нічого не сказав. Він тільки циркнув убік, піднявся, натяг свиту на плечі й мовчки пішов за скирти.

А ми поставили завтра вранці забирати паспорти. Хай економія управляється тими, що зостаються, тими панськими помийницями, лакузами. Хай управляється!

Так ми постановили й розійшлися спати. Тільки чи спалось кому, чи ні, а Кузь усю ніч вертівся, жаліючись, що блохи не дають йому спати. Я йому на те нічого не міг сказати. Він навіть разів зо два уставав, виглядав когось, зідхав і знову вкладався. Я лежав і дивився до зір.

Грицунь же в ту ніч не спав з нами. Може він спав з ким іншим, ми того не знали.

А може й зовсім не спав усю ніч. Щось було на те схоже, бо коли вранці зустріли його біля кухні, очі йому були стомлені, сонні і мрійно-задумливі.

А проте, коли побачив, що ми всі з клунками рішуче й весело рушили до контори, задумливість його зникла і він пішов за нами. Пішли й ті, що zostавались. Вони голосно сміялись і хотіли подивитись, як нам будуть давать роцот нагаями.

Кузь не звертав на них уваги. Як людина, котра знає, що робить, він виступав попереду всіх, часто озирався назад і, наче унтер-офіцер, голосно і строго кричав:

— Смирно! Всім разом... Не одставать. Не робеть. Пашпорти й роцот, більше нічево!

Поруч з ним ішов дядюшка Терентій і посміхався одними очима. Він теж знав, що робить.

Сонце забарилось за довгими скиртами. Воно, мабуть, знало, що ми в цей день не вийдемо уже на поле, тому й не спішило пекти землю і через те на подвір'ю лежали довгі тіні від дерев і будівель. Трава сивою росою була запорошена і холодок приємно дихав у лице. Тільки вершечки далекого гаю були вже позолочені.

Нас ждали. Управляющий, двоє черкесів, таборні і прикажчик. Вони теж посміхались, дивлячись на нас. Черкеси, граючись, хльоскали себе нагаями по ногах.

Тут же й синьоока Оленка чогось крутилась. Вона була з мискою в руках, бігла, мабуть, до льоху. Але до того було цікаво подивитись, як нас будуть черкеси роцитувать, що й за льох забулася. Побачивши Грицуня, вся зашарилась і так дзвінко засміялась до прикажчика, що аж управляющий повернув до неї своє похмуре, товсте лице з жовтим зів'ялим носом.

А Грицунь теж чогось почервонів і винувато подивився круг себе.

Кузь на те все не звертав ніякої уваги. Не бажаючи довго балакати, він коротко та ясно заявив управляющому, що ми хочемо забрати свої пашпорти, взяти роцот і йти собі з цієї економії. Дядюшка Терентій, а за ним і вся «вармія» наша, як казав дядюшка Сидорець, підтвердили, що, іменно, ми хочемо забрати пашпорти і роцот.

Управляючий вислухав, байдуже й хмуρο подивився на нас і став казати, що за бунти тепер по головці не гладять, що ми забастовщики, що ми слухаємось всяких пройдисвітів, що він нам добра бажає, а через те радить нам не слухатись пройдисвітів, послухатись його та йти в поле, бо вже нерано.

Але ми знову сказали, що ми хочемо їсти по-людському, а коли нам так не дають, то ми підем собі кудись в інше місце.

Управляючий знов вислухав і понуро озирнувся до черкесів. Ті зараз же підійшли ближче. Прикажчик посміхнувся, а ми стали тісніше.

Я поглядав на Грицуня. Він пильно й хмуρο дивився на черкесів. Іноді приторкався поглядом до Кузя, але зараз же одскакував ним, немов лице Кузя було гаряче, як сковорода на вогні. І чогось зовсім не дивився на Оленку, хоча вона не раз і не два подивлялася в його бік.

— Так усі хочете забирать пашпорти?—спитав управляючий.

— Усі... Усі...

Управляючий мовчки оглядав нас. Хто його зна, що він думав; лице як було понуре, так і не мінялось.

— Так... Ну, так підожждать треба: пашпорти у волості:

Це була новина: пашпорти у волості.

— Як у волості? По какому праву?—крикнув Кузь.

Управляющий навіть не глянув на нього.

— А рошоту вам не буде. Хто кида серед літа роботу, тому рошоту не буває.

І, повернувшись, хотів уже йти. Але Кузь цього не міг допустити. Е, це вже було занадто коротко. Та й ми цього не розуміли.

— Як то рошоту не буде? Ми шість тижнів робили!.. Оце добра сторія!..

Навіть дядюшка Сидорець почервонів і захвилювався.

А Кузь зразу одсунув картуз на потилицю, рішуче підтягнув клунок на плече й закричав:

— Ваше благородіє! Подождіть!

Управляющий озирнувся.

— По какому такому соображенію нам рошоту не буде?

— По такому, що ви кидаєте роботу.

— Ми кидаєм, потому как ви нам...

Але управляющий не хотів далі слухать.

— Рошоту не буде. А пашпорти завтра... От і все!

— Позвольте! Так не полагається... Ето виходить уже грабіж... Ето чистий грабіж і більше...

Але не встиг докінчить.

Управляющий весь одразу налився кров'ю, підскачав до Кузя, розмахнувся й зо всеї сили ударив його по лиці.

— Грабіж?! Ось тобі грабіж! Вон, сукин син! Женіть його нагаями, бунтовщика!

Але в цей мент трапилось щось таке, чого вже ніхто не ждав. Як тільки ляснула рука управляючого по лиці Кузя, Грицунь весь стрепенувся, зірвався з місця, підскачавши до управляючого, схопив його за барки і несамовито закричав:

— Сво-о-лоч! За що б'єш? Роцот давай! Січас давай роцот!

Я таким Грицуня ніколи не бачив. І очей таких не бачив ніколи в нього, сталевих, диких, гарячих.

Управляючий аж назад посунувся од його, а черкеси так і стрибнули вперед. Але тут піднялась така буря, що й управляючий, і черкеси, і прикажчик умент опинилися в конторі й двері приперли за собою.

А синьоока Оленка розтеряно стояла на тому самому місці і злякано дивилась на Грицуня. Тільки він її чомусь не помічав, навіть не дививсь у той бік, а разом зо всіма гукав:

— Роцот давай! Пашпорти!

І роцот і пашпорти було видано нам у той же день. Пашпорти якось усі знайшлися у конторі. Дядюшка Сидорець за селом уже казав, що вони через те опинилися у конторі, що дуже мало черкесів було.

Дядюшка Терентій посміхався одними очима, а Кузь, як командир, ішов поперед усіх і, гордо одсунувши картуза на потилицю, поглядав на панські копи. Сонце пекло його рябе лице, на якому ще виднілися сліди руки управляючого, але сонце йому було «ніпочом», салдат сонця не боїться.)

Трошки ззаду йшов Грицунь. Круг його гомоніли та сміялись, але він того не чув. Задумливо дивився кудись убік у степ, де над могилами ніжними хвилями трипотів гарячий вітер. Хто його зна, що він бачив там, але очі його сумно та ніжно жмурились.

Тільки, як Кузь озирався й, оглядаючи командирськими оком «вармію», на хвилинку зупинявся поглядом на ньому, він соромливо й радісно посміхався до Кузя і злегка червонів. Кузеві очі ставали також соромливо радісними, але він швидко одвертався й голосно весело затягував:

Юж, ми йшли, да йшли, да йшли
Яй в Расеюшку прийшли.

І по степу в гарячих хвилях повітря до старих
могил пливла наша пісня.

А ввечері ми лежали на станції й чекали четвер-
того клясу.

Грицунь поклав голову на груди Кузеві, як на
подушку, і дививсь у небо. Зорі вміли з ним роз-
мовляти, бо він посміхався до них і хмурих віясті
очі.

Кузь же, заклавши руки за голову, дивився на
довгий ряд вагонів і говорив про те, що як не станемо
в лоцманських селах, то підем на Дін і будемо рибу
ловить. Тепер риба ловиться добре, то заробимо
не гірше, як в якійсь паршивій економії. А то в Крим
до моря піти.

— Верно я говорю, Грицунь? Га?

— Атож...—зідхав Грицунь і посміхався до зір.

І зорі, як дівочі очі, проміясті та мрійні, ніжно
посміхались до нього.

ТАЄМНА ПРИГОДА

Таємна пригода

Це була досить чудна історія. Довгалю треба було на якийсь час сховатись. Йому добули пашпорта й випровадали в один великий город, розміркувавши, що в людному місці його велика, міцна постать в коротких штанях і зачучвереною головою не буде так кидатись в очі, як у селі або якомусь містечку. Особливістю Довгалья були його короткі штани: які б довгі він не одяг, через місяць вони уже були короткі. Це була тайна ніг його і з цим боротись було неможливо.

Довгаль оселився на шумній вулиці, по якій ходили трамваї, а на тротуарах зранку до пізнього вечора шаркали ноги прохожих. Цілий день він сидів у кімнаті, схилившись над книжками й потираючи своїм звичаєм лоба, а ввечері недбало обтирав рукавом завжди чогось забруднений капелюх, натягав його на голову і, незграбно пересуваючи ноги, виходив на вулицю. Тут він зупинявся перед вікнами магазинів, роздивлявся товари й добродушно посміхався, як людина, якої ці товари не торкаються, але все таки цікаво подивитись, чим займаються всі ці істоти, що шаркають отут круг його, що сидять за тими вікнами, серйозно хвилюються з-за штучок, виставлених на вікнах і навіть усе життя проводять з ними.

Потім, заклавши руки за спину, йшов далі і теж добродушно посміхався всьому, що бачив. На полі-

цаїв дивився з дитячою настороженістю, заклопотано застібав піджака і поспішав поминути їх. Поминувши, закладав знов руки за спину й дивився на світ з прихильністю та інтересом.

Так гуляв він кожний вечір і кожним вечером був задоволений.

І от, гуляючи, він з деякого часу почав помічати на розі двох вулиць, під стінкою будочки з цигарками і зельтерською водою якусь жіночу постать. Лиця її добре роздивитись не можна було, тільки видно було великі очі, які пильно з ніг до голови оглядали кожного мужчину; жінщин же пропускали цілком байдуже. Одягнена була в темне, в простому, чорному капелюшку і завжди з парасолом у руках, яким вона неухважно постукувала по гумбочці.

Мужчини не пропускали її поглядів без уваги. Деякі озирались, деякі починали йти помалу, потім помалу ж вертались, зазирали їй у лице і нерішуче всміхались. Траплялись сміливіші й заговорювали з нею, щось натякаючи про очі, які могли б зогріть не тільки будочку, але й чиєнебудь серце. Але постать нічого не відповідала, чудно іноді посміхалась і все ніби ждала когось.

Довгаля вона зацікавила. Може через те, що пильніше ніж на когось другого подивлялась на нього? Хто його зна. Але він почав навіть обсмикувати донизу штани, виходячи гулять, і зачісував перед дзеркалом кудлату й руду, як клоччя з льону, бороду. Ні те, ні друге йому, розуміється, не вдавалось зробити як слід, але він почував себе більш підготовленим хоч би й до розмови з цією таємною жінкою.

Та чого б йому, справді, не ввійти в розмову з нею? От о! От візьме, підійде й заговорить. А потім підуть і будуть удвох уже гулять. І нічого в тому не буде ні дивного, ні особливого.

Але проходячи повз жінчину, він мимоволі робився страшенно серйозним, настороженим і в ногах почував вагу й непевність, думаючи весь час, що вона озирала його своїми чудними, уважними очима. Так тягнулось довгенько.

Але раз в один вечір, коли накрапав осінній дощик і поліцаї напнули на голови блискучі, чорні капюшони плащів, а на вулиці з'явилися мокрі шари парасолів, жінчина раптом підійшла до нього й одривисто, напружено сказала:

— Драстуйте. Хочете погулять зо мною?

Довгаль розтеряно й поспішно підняв капелюха й забурмотів щось.

— Ви нічого не маєте проти, що я підійшла до вас... так... без церемонії?

— О... Чого ж?.. Я так... Я й сам...

Довгаль для чогось навіть почав застібати піджак, але згадавши, що в застібнутому піджаку штани його здаються ще коротшими, розстібнувся.

Жінчина ж уважно прудко роздивлялась його лице. Сама була ні гарна, ні погана і зовсім не накрашена, як чогось весь час уявляв собі Довгаль.

— Ви кожний вечір гуляєте?..— сказала вона усміхнувшись.

— Атож... Кожний вечір... Та ви ж бачили сами...

— А ви мене помічали?..

— А як же... Вас усі помічали.

Жінчина посміхнулась. Потім закусила губу і, знов оглядівши Довгалья, рішуче сказала:

— А знаєте що? Дощ іде. Може б ми десь заховались? Га?

Довгаль озирнувся й побачив, що справді йде дощ.

— Ага... Треба сховатись. Так що ж? Ходіме до мене, коли ви...

Але жінчина чогось злякалась і хапливо проговорила:

— Ні-ні. Лучче ми зайдемо з якийсь готель. Добре? Ніби ми з вокзалу... Чоловік і жінка.

І пильно глянула на нього.

Довгалеві якось чудно замерло в грудях, але не встиг він нічого подумати і згодився. Так само якось не встиг здати собі справи в тому, як ввійшли вони в один готельчик, котрий жінчина, очевидночки, вже знала, і опинились в поганенькому номері з ліжком без покривала й з плямами на матраці. Номерний заткнув шматочок свічки в підсвічник, зашморгнув занавіску на вікні й запитав:

— Прикажете самовар?

— Ні... Дайте білизну на ліжко... І більше нічого,—коротко сказала жінчина й почала роздягатись.

— Слушаю...

Довгаль машинально повісив капелюх на вішалку й стояв посеред хати. Діялось щось не зовсім звичайне, несподіване—але не можна сказати, щоб неприємне.

— Сідайте!—знов чудно про себе посміхнулась жінчина, поправляючи зачіску, не дивлячись у дзеркало. І знов озирнула Довгалья, немов при свічці вже хотіла переконатись, чи не помилилась там на вулиці. Видно, не помилилась, бо знов посміхнулась і сказала:

— Та сідайте, чого ви стоїте... Будем говорить. Тільки я вас попереджаю: можна говорить про що хочете; про політику, філософію, торгівлю, що хочете, і не можна говорить про те, хто ми, звідки й як. Розумієте?

Довгаль сів і знов щось пробурмотів. Йому не часто траплялись такі okazji; він, по правді сказати, навіть ні одної такої історії не міг би пригадати у своєму життю! З повіями йому доводилось бувати і в «домах», і в готельчиках, але ця жінчина зовсім не робила вражіння повії або похотливої істоти.

Очевидячки, була людина інтелігентна: політика, філософія й таке інше. Говорила просто, трошки може з ніяковістю, але почувалось, що в цьому всьому не бачить нічого поганого. От тільки ця чудна посмішка.

Прийшов номерний, послав постіль і вийшов.

Довгаль скоса поглядав на білу простиню і в грудях йому ще більше замирало.

Раптом жінчина сіла на ліжко і, показавши рукою на місце коло себе, сказала:

— Сідайте тут.

Трошки почервоніла сама і, видно, хвилювалась.

Довгаль нерішуче зам'явся, потім незграбно пересів і хотів щось сказати, але зробв тільки горлом, ніби ковтнув щось, і не сказав нічого.

Обом було, очевидячки, дуже ніяково.

— Ви... ви любите осінь?—раптом хрипко сказала вона і прокашлялась.

Довгаль ворухнувся, ліжко задзвеніло пружинами, але він зібрався з силами й промовив:

— Да... Люблю. Осінь... це дуже гарно...

І замовк.

Жінчина поривчасто встала.

— Фу, які ми!

Потім зразу рішуче повернулась до нього, сіла знов і холодно, навіть з гордою злістю промовила:

— Ви—здорові?

Довгаль непорозуміло глянув на неї.

Але вона твердо дивилась йому в очі.

— Я вас питаю: ви здорові? Венеричної хвороби немає у вас?

Довгаль так почервонів, що борода його стала страшенно жовта, а вуха оранжеві.

— Ні... Я—здоровий..

— Я вам вірю. Ви робите вражіння порядної людини. Хочете зо мною... zostатись тут на ніч?

Довгаль рішуче розтервся.

— Я вас питаю прямо і ясно: хочете чи ні? Ну, говоріть.

Довгаль пробурмотів, що хоче. Він боявся не догодити їй,—вона так сердито й грізно дивилась на нього.

Після того вона зразу загасила свічку і звеліла йому роздягатись.

Довгаль покірно й навіть з невеличким страхом хутко роздягся й ліг: йому разів два промиготіла думка, що вона—божевільна.

Женщина (це почувалось у темноті) роздягалась з тою ж рішучістю і, мабуть, все також посміхалась.

— І взагалі, ви здорові цілком? Туберкульозу не маєте? Говоріть правду,—раптом обривисто проговорила близько над ним.

Він заворушився й поспішно сказав:

— Ні... Я той... я зовсім здоровий...

Ставало навіть моторошно. Вона немов наймала його кудись, чи до дітей своїх за репетитора, чи який чорт. Одну хвилину йому захотілось встать, одкинуть к чорту покривало з ніг і сказати... твердо, рішуче й навіть строго сказати їй:

— Слухайте! Що це за комедія, нарешті!! Я, розумієте, так не можу... Це—єрунда! От що.

Але чомусь не встав і не сказав. А коли вона підняла покривало й лягла коло нього, серце йому важко і з холодним замиранням застукало...

Темнота надала йому трохи сміливости. Але навіть обійми нічого не пояснили й не вивели його з якогось хвилюючого приголомшення: ця женщина не була навіть жагучою, сладострасною натурою. Вона хутко заснула, чи може приставилась, що спить, і Довгаль боявся якнебудь торкнуться її. Притулившись до самої стіни, він майже всю ніч проле-

жав нерухомо, не сплячи й не виходячи з свого не порозуміння.

Ранок теж не дав йому нічого нового: вона навіть не дозволила розглядіти себе, як слід. Швидко й одвернувшись од його одяглась, наказавши йому не вставати й не дивитись на неї, начепила капелюх і, вже повертаючись виходити, вчорашнім одривистим, холодно-недбалим тоном промовила:

— Через два дні хочете прийти сюди?

Довгаль кашлянув, зібрався з силами й, не повертаючись до неї, але ввічливо посміхаючись у стіну, заговорив:

— Я, розуміється, той... Але... бачите, мене трошки, так сказать... це все... дивує... Ви вибачте, але я все таки хотів би знати... Ви сами розумієте, що...

— Вам нічого знать!—зараз же ще холодніше перебила вона.—Що вам треба знать? Нічого не треба! Я вас питаю: ви хочете прийти в п'ятницю? Хочете—приходьте, не хочете—так і скажіть. Ну?

— Я... Ви дозволите повернутись до вас? Так якось балакать... не знаю...

Вона не зразу одповіла—вагалась чи що.

— Ну, можете повернутись...—нарешті дозволила.

Довгаль соромливо закутався по шию в покривало, повернувся і з несмілою, конфузливою цікавістю глянув на неї. Прямо в очі йому твердо й серйозно і з легкою ніби насмішкою дивились великі, сірі, гарні очі. Але губи не посміхались. Лоб високий, упертий. Підборіддя ніжне, з виразом чогось дитячого, теплого. Бліда.

— Ну, роздивились?—нетерпляче з легким усміхом сказала вона.—Тепер відповідайте: прийдете?

— Прийду. Але я хотів би...

— В дев'ять годин вечора. Прямо сюди йдіть. Візьміть номер і ждїть мене. Коли я прийду раніше, я вас буду ждати. До побачення!

І не глянувши більше на нього, не слухаючи його, вийшла з номера.

Розуміється, Довгаль був рішуче приголомшений. Головне, що це все вийшло так несподівано; він міг би поводитись далеко солідніше, розумніше, ну хоч би грохи вільніше, якби це все було не так раптово й надзвичайно. Але так... Ця жінчина рішуче не була повією! Вона не була й розпусницею, це—ясно, навіть похотливою не була вона. Що до грошей... Ну, це просто почувалось, що, якби він хоч натякнув їй про це, вона б, не довго думаючи, дала б йому по фізіономії. Так уже зо всього почувалось: так що ця думка ні разу й не стала перед ним серйозно.

Що ж за чорт? Що за людина? Чого їй треба було? Шпиг? Але ж вона сама сказала, щоб не розпитуватись ні про що?

Довгаль рішив купити нові штани, постригтись, поголитись і, взагалі, прибратись на п'ятницю. В довгих штанях він завжди чуввав себе якось вільніше, упевненіше, сміліше.

Читалось йому ці дні погано, а гулялось вечорами ще гірше. Скучно було і вулиці були занадто довгі та шумливі, а саме ходіння по них уявлялось просто безцільним і нудним. Чудної жінчини не було ніде.

У п'ятницю вона ждала його. Той самий номерний стрів Довгалья перед готельчиком і з сонною ликою провів до номера, де вона чекала на нього. Номерок був той самий. Так само проти ліжка висіло засиджене мухами дзеркало і в йому було видно покривало, яким була накрита постіль і подушка. Не подушка лежала на покривалі, а покривало на подушці. На це Довгаль якось одразу звернув увагу і почув знов приємний холод, який, правда,

всі ці дні, а особливо ввечері сьогодні, часто пробігав по серцю. Жінчина сиділа за столиком і з заклопотаним виглядом дивилась на Довгалья.

Довгаль повісив свій капелюх і занадто розв'язно підійшов до неї з простягнутою рукою та жартівливою посмішкою. (Треба до честі його сказати, що він у ту хвилину сам почував нікчемність цієї посмішки, але не міг чомусь зігнати її. Від того вона була крива трохи й видно, що роблена.)

Жінчина похмурилась, дуже уважно обдивилась його з ніг до голови, зупинилась на нових штанах, на підстриженій бороді і ще більше нахмурилась, ніби всі ці зміни дали їй ще більш клопоту. Жартівливої ж посмішки наче не помітила.

— Добрий вечір!—промовив Довгаль.

— Добрий вечір!—сухо одповіла вона й ледве торкнувшись його руки своєю, зараз же одняла й одвернулась. Потім зразу ж встала і, не дивлячись на нього, сказала:

— Я відчуваю себе стомленою й хочу лягти. Ви нічого не маєте проти?

І не дожидуючись його відповіді, нахилилась і загасила свічку.

Довгаль застиг із своєю посмішкою й якоюсь фразою, що хотів сказати і яку в той же мент забув.

Крізь верхню частину вікна стало видно темну покрівлю якогось будинка, а за нею туманно-брудне сяєво від вуличних лихтарів. На столика від цього сяєва падало легке-легке світло, вся ж кімната була у темі.

Жінчина шаруділа спідницями, стукала черевиками, але дихання її майже не чуть було.

— Чого ж ви не роздягаєтесь?—почувсь її холодний голос.

І раптом за ним розлягся такий дзвінкий, заразливий, дитячий сміх, що Довгаль ще більш оторопів.

Але так же раптово, як і почався, регіт скінчився. Задзвеніли й зарипіли старі пружини і на темнім ліжку завозилась біля пляма її постаті.

Довгаль все стояв на одному місці. Потім глибоко відхнув, провів рукою по лобі й тихо, рішуче сказав:

— Ні, як собі знаєте, це щось таке... що я абсолютно не розумію. Як собі хочете, це неможливо так... Я перш усього, не... не скот якийсь... І при тому...
Женщина якось вся страшенно затихла. Довгаль зупинився. Він чогось ждав.

— Ну, далі!—надзвичайно спокійно зачувся голос з ліжка.

Довгаль оживився.

— Далі? Далі... це все чудно якось виходить. Ця таємність... Ви мене простіть, я може так... так сказати, неделікатно... Але ж ви могли б і до мене трохи жалість мати. Ви розумієте, що так же не можна...

— Чому?

— Хм!

Довгаль не міг виразно сказати чому.

— Вам не подобається, що я засміялась? Я засміялась тому, що ви... смішний... І це так, справді, трохи комічно...

— Зовсім не те, зовсім не те!—гаряче скрикнув Довгаль.—Я може справді смішний і комічно... І... Але тут не те... Тут не те... Ну, ви хіба сами не розумієте, що... що наші відносини... Чудні.

— Чим чудні?

Довгаль знову збився.

— Ну, хоч би... хоч би тим, що ми не балакаємо.

— А вам це для чого?

Голос робився все гостріший, сухіший, почувалось, що набирається якась енергія, котра вихопиться вибухом.

Довгаль невиразно хотів цього.

— Як то для чого?

— Ви не хочете бути скотом? (Пружина зарипіла і на стіні забіліла пляма—вона сіла.) Так от же що я вам скажу, слухайте: ви—скот. Розумієте? Не через те, що ми мовчимо і... так зійшлись. Чуєте, зовсім, зовсім не через те, а через те, що ви знаєте, ви... ви признаєте, думаєте, що це скотство і так робите. Чуєте? А тепер я вас питаю:—ви хочете після цього zostаватись зо мною? Хочете, то роздягайтесь і йдіть сюди, а не хочете, то забирайтесь... Але—(додала вона поспішно і з новою хвилею роздратовання)—ні в тому, ні в тому разі я прошу вас не підіймать таких балачок. Хочете—приймайте цю умову, не хочете—я вас не силую.

Знову пружини задзвеніли, заскрипіли, біла пляма зсунулась з стіни вниз—вона лягла.

Довгаль вражено стояв і не рухався. Він думав, що після цього, розуміється, треба мовчки підійти до вішалки, взять свого капелюха і, ні слова не сказавши, вийти. Але почував, що не підійде до вішалки, не візьме капелюха і не вийде.

Він кашлянув і, скрививши губи в посмішку, промовив:

— А ви сами... думаєте, що це не... скотство?

Женщина довго не відповідала, так довго, що Довгаль устиг прислухатись, як по коридору хтось швидко пробіг і десь мабуть одчинились двері на хвилину, бо хвилею пробіг гомін голосів і затих.

Женщина ворухнулась і Довгаль весь насторожився.

— Думаю...—(вона ще ніби вагалась, чи варто з ним говорити, чи ні)—я думаю, що в цьому скотства ніякого нема.

Замовкла і раптом гордо й сердито додала:

— Інакше я цього б не зробила!.. Ну, ви будете роздягатись, чи ні?

Довгаль ніяково скривив губи в посмішку й сказав:

— Буду.

І почав роздягатись, весь час криво й насмішкувато посміхаючись у тьмі.

Женщина не рухалась.

Він ліг, зідхнув, але тут же немов в одчаю якось жадно і міцно обняв її.

— Чекайте...—помалу й легко одвела вона його руку.

Голос був такий, як у людини, що заклопотано думає про щось і їй заваджають. І думає не про того хто заваджає.

Довгаль замер.

— Скажіть: у вас були колинебудь діти?—раптом спитала й додала:—Тільки правду! Якщо не хочете сказати, то не говоріть, скажіть, що не хочете сказати, але не брешіть. Можете не говорити: де, як, коли, законні, чи не законні (в цих словах чулась легка іронія), мені це не важно. Я хочу знати: були, чи ні?

— Були,—тихо сказав Довгаль.

— Давно?.. О, я не для чогонебудь, я просто так... Коли хочете, то...

— Ні, недавно.

— Ви після того не були хворі нічим таким, після чого не буває дітей?

— Для чого всі ці питання? Ви боїтесь, що... наші відносини... дадуть наслідки...

— Мені треба знати, а з наслідками я сама знаю що робить. Можете про це не турбуватись, не балакати і навіть не думати. Чуєте? Так була яканебудь хвороба?

— Ні...—твердо і з полегкістю сказав Довгаль і знов ще з більшою жадністю обняв її.

Вона не противилась.

Він цілком і безнадійно закохався в цю чудну жінчину. Не пройшло й тижня, як вони стрілись, іменно стрілись, а не зазнайомились, як він уже не міг не мати шохвилини образу її перед собою. Він нічого не знав про неї, не знав навіть як її зовуть, не бачив ні разу докладно ні лиця її, ні тіла, вони майже не балакали між собою, а останніми часами дійшло до того, що як тільки він з'являвся на порозі номера, вона зараз же гасила свічку й починала роздягатись. Приходила вона завше раніше від його, ніколи не пропускала дня побачення і раз-у-раз акуратно платила в свою чергу за номер. (З цього приводу у них вийшла суперечка: Довгаль хотів сам платити, але вона рішуче йому це заборонила і помирились на тому, щоб платити по черзі.)

Вона сама ніколи перша не обнімала його і в обіймах не виявляла особливої жаги; але, видно, не zostавалась байдужою. Разів два, три, мабуть, захоплювалась і шепотіла щось ніжне й жагуче, але тут же спам'ятовувалась і була потім трохи холодніша з ним.

Вранці перша вставала й наказувала йому лежати, одвернувшись до стіни, поки не виходила з номера.

Довгаль уже звикся з цим, не сперечався, не змагався й не пробував порушити тайну. Йому самому навіть подобалось це. Та чи подобалось, чи ні, а він просто не смів перечити (як сам признався), а не смів тому, що любив її так, як нікого до тої пори не любив.

Так пройшло мабуть місяця півтора.

Останніми часами жінчина стала якось тривожна й заклопотана. Вони й так мало балакали між собою, а то й зовсім не говорили нічого. Але, не дивлячись на це, Довгаль чутко помічав її настрій і теж непокоївся й тривожився. Розпитувати її не

смів, хоча разів зо два й робив якісь натяки. Але вона удавала, що не розуміла його. Він і зовсім замовк тоді.

Замовкнуть то замовк, але кожного побачення ставав смутніший і смутніший, так що, нарешті, й вона мусіла помітити це.

— Що з вами?—раз несподівано спитала, лежачи поруч його на ліжку лицем догори.

Довгаль стрепенувся, але тут же й затих.

— Ну? Хочете сказати мені?

— Смутно мені...—з ніяковістю прошепотів він, немов соромлячись, що такий великий і, здавалось би, дубовий може сумувати.

— Чому ж вам сумувати?—неуважно й цілком байдуже знов кинула вона.

— Того, що в а м сумно.

— Мені? А вам же що до того?

— Я вас люблю...

Женщина раптово повернулась до нього.

— Що-о?

Довгаль і сам здивувався собі, він і сам не ждав, що у нього вискочить це признання.

— Оце маєте...—здивовано й насмішкувато протягнула вона. Потім помовчала й чудно додала:

— А проте, може це й лучче... Ха! Таки напевне лучче... Справді, любите?..—і з ласкою поклала на нього руку.

Довгаль схопив цю руку і жагуче, з дитячою поборністю міцно притулив її до грудей. Здавалось, що ось-ось він зашепоче, як діти.

— Нікому, нікому не дам! Моя ручка!

Але він мовчав. Мовчала й вона і Довгально чогось уявлялось, що вона повинна чудно посміхатись.

— Ви не можете мені сказати, що вас... ніби тривожить?—несміло й ніжно спитав він:

— Ні, не можу...—ласкаво, але твердо прошепотіла вона.

Він зідхнув, але руки не випускав. А вона й не пробувала однімати її: чи їй теж було приємно так, чи просто задумалась і не помічала, де її рука.

І от одного вечора Довгаль, прийшовши на побачення, не застав її. Це було перший раз за весь час знайомства. У Довгаля чогось боляче стиснулось серце, але він досить спокійно сів у номері і став ждати її.

По коридору бігали й ходили чийсь ноги, примушуючи кожний раз напружуватись чеканням його серце. В сусідньому номері хтось співав, підграючи на гитарі. По шибках стукав дощик, роблячи таке вражіння, немов хтось стояв коло вікна й від нудьги дриботів пальцями по склу.

Пройшло з півгодини і Довгаль уже з глухим і понурим одчаєм постановив, що вона не прийде. Але не вставав і сидів, кожний раз жадно прислухаючись до ступнів у коридорі.

Раптом несподівано одчинились двері і ввійшла вона.

— Фу, дощ який! Вимочив... Я сьогодні спізнилась трохи. Вибачте, голубчику, так спішила, так спішила... А ви скучали?

Вона, чомусь не роздягаючись, обтрусювалась і... була вся зовсім інша очі блищали, блідуваті щоки горіли рум'янцем, губи морщились радісною посмішкою

— Ждете довго? Довго? Бідненький! Думали, може, що не прийду?.. Драстуйте.

Довгаль моментально розцвів. Схопив її руку і з захватом дивився на неї.

— Що з вами? Що з вами?—заглядав їй в лице, не випускаючи руки й сам почувуючи, як йому стає в грудях легко і просторо.

— Зо мною?—скинула вона вгору головою й за-
сміялась.—Зо мною тепер усе гарно!.. Ох, голуб-
чику, гарно надзвичайно!

Вона перший раз називала його так, перший
раз вона говорила з ним таким тоном. Була зовсім,
зовсім інша!

Довгаль від хвилювання навіть устав (все таки
не випускаючи її руки).

— А не можна знать чого?—обережно нахилився
він до неї.

Вона зиркнула на нього, немов провіряючи, чи
можна сказати йому, чи ні.

— Хм!.. Право не знаю... Я б сказала вам, якби
ви дали мені слово, що...

— Я в чому хочете дам слово!

— Чекайте... Слово в тому, що ви... що ви сьо-
годні нікуди за мною не підете і не вийдете з номера
раніше, як через півгодини після мене...

— Як??—широко розплющив очі Довгаль.—Хіба
ви сьогодні не будете ночувать?

— Ні!—радісно качнула вона головою.—Ні, сьо-
годні, ні завтра, ніколи... Даєте слово? І мені зараз
треба йти, спізнюсь на поїзд.

Довгаль зблід і розтертяно дивився на неї.

— Як «зараз»? Значить, це—кінець?..

Вона немов не помічала ні блідости, ні розтертя-
ности, ні питань його.

— Ну-ну, швидше! Говоріть: даєте слово?

— Даю...—тихо сказав він, сказав без усякого
інтересу, неуважно, прибито, мабуть, забувши сам,
про що дає слово. В очах несміло, покірно стояв
ниючий біль.

— Ну, так слухайте!..

І немов даючи йому час приготуватись до вели-
кої, радісної новини, немов впиваючись сама змі-
стом невимовленого слова, вона зробила павзу.

Довгаль приголомшено без цікавості ждав,—що там, мовляв, вона може ще сказати йому!

Женщина блиснула очима й тихо помалу сказала:

— Я...—ва-гіт-на. Чуєте?!

І враз з таким нестриманим, гордим захватом одкинула назад голову, такою радістю світлою, ніжною засяло все лице її, стала вся такою ясною, дивною, що Довгаль зовсім розтервся і з зачаруванням дививсь на неї.

— Чуєте, голубчику мій: я—вагітна, я—мати. Ой, якби ви знали, як я боялась весь час! Господи!.. Ну, та ви нічого не можете зрозуміть. Ви...

— Чекайте!—раптом тривожно скрикнув Довгаль, очутившись.—Ви ж сами казали, що... Як же це так?..

— Ха-ха-ха!—радісно, любовно засміялась вона.— Обдурила вас? Правда? Ах, ви, голубчику мій! Ну, а як же мені було бути із вами? Ну, сказати, що я хочу собі мати дитину без усяких там ваших шлюбів, батьків, кайданів і такого іншого? Хто його зна, може б ви почали мені мораль ще читати... Так я вас взяла та й обдурила. Правда, молодчина? Ха-ха-ха!.. Ну, ви не сердьтесь... І те, що я з вами поводилась трошки, ну, не так привітно, так то все—дурниця. Чуєте? Ви—дуже-дуже хороший і я вам страшенно вдячна. От і все. А тепер прощайте. Мене ніколи не шукайте. За «наслідки» не турбуйтеся, дитина моя, чуєте?—тільки моя. Ви—просто... ну, вроді штучного апарата були, без якого не можна обійтись. Розумієте? Ну, от і все. Не сердьтесь, не сумуйте і не згадуйте поганим. А проте, як знаєте! А я вам дуже-дуже вдячна, Ну, тепер пустіть руку, постарайтесь зараз же забути мене і, взагалі, дивіться на це все, як на якусь таємну пригоду—більше нічого. Ну, пустіть руку. Прощайте, я дуже спішу.

Вона ще раз на порозі озирнулась, радісно крикнула «прощайте» і зникла.

Довгаль розтеряно, приголомшено, широкими очима дивився їй услід і довго стояв непорушно. Потім, як п'яний, зняв капелюх, одяг і помалу вийшов.

За номер уже було заплачено—це був день її черги.

Довгаль тихо поплентався додому.

ЧУДНИЙ ЕПІЗОД

Чудний епізод

Ч Чого сумно стискується серце, коли дивишся на красу? Чому хочеться тужно схопити голову в руки і ридать гарячими сльозами? Чому? А чому в тих сльозах і ніжність є, і радість, і журба, і безнадійність.

А я знаю. Тепер я вже знаю, а до того вечора, навіть у той самий вечір, як трапилась зо мною ця незначна, дрібненька подія, я ще не знав. Я думаю, Наталя й досі не знає. Та й не треба їй знати.

Мене з Наталею познайомив сум. Я вперше побачив її у трамваї. Я читав газету, коли вона ввійшла. В газеті було про те, як люди вбивають одних, як сами себе вбивають, як крадуть, ріжуть, плачуть, обдурюють, одним словом все те, що не має ніякого відношення до радості, сміху (про це, ви помітили?—ніколи в газетах не пишуть). Я читав про все це і мені було байдуже. А коли вона ввійшла в вагон, коли спокійно зупинились у моїх очах її очі, мені раптом захопнуло в грудях. Мені стало безмірно журно. Мені захотілось обняти залитого жиром мого сусіду й поцілувати його в трьохповерхову шию. Хотілось закрити лице долонями й сидіти нишком, слухаючи дзвін туги, невідомої, солодкої туги у грудях.

І потім це саме завжди виникало в мені, коли я вдивлявся в Наталю. Навіть тоді, як обняв її вперше

як задрижало її тіло в моїх руках, навіть тоді сум не зник з мого серця. Я це напевне знаю, він не зник, він тільки сховався від полум'я жаги.

А Наталя й досі не знає, чому так сумно, так тужно, так боляче-солодко дивитись на красу. Що краса у неї велика, вона це знає, о!—це вона добре знає.

У той самий вечір вона сама це сказала мені:

— Ти думаєш, я собі ціни не знаю? Ого! Захочу і завтра ж матиму автомобіль.

(Вона страшенно любить автомобілі.)

— Не віриш? Посміхаєшся?

Я вірив, але посміхався зовсім од іншого.

— І матиму! Мені надокучило їсти картоплю і вкриватись одним плащем.

(У нас були такі обставини, що ми годувались одною картоплею і вкривались тільки плащем.)

— Мені надокучило твої дурноваті мрії. Так, надокучили! О, це я тобі щиро говорю. Я—не свята... К чорту! Давай мені грошей, а не пісень. Грошей! Розумієш?

Вона, дійсно, ніколи так щиро не говорила. Я сидів з похиленою головою, а тут підвів її і подивився на Наталю. Ах, яка ж вона гарна була! Боже, вона була така гарна, що хотілось бахнути цею головою об кінець столу і пробить її, як негодящий горщик.

— Ну, чого вилупив очі? Почнеш нотації читать за цинізм? Можеш! Я—не свята. Мені надокучило быть святою. Годі! Мені треба грошей, от і все. Ідеали, шукання, великий дух і подвиги можеш лишити у себе. Це мені не підходить. Так-так! Що? Не ждав?

Я таки не ждав. А може... а може й ждав, бо чого ж так сумно, чого так тужно стискувалось моє серце раз-у-раз, коли я дивився на красу її тіла?

Я їй нічого більше не сказав. Я навіть плащ не взяв с собою і мовчки вийшов із хати.

Пізно було вже. На вулиці туман, як наміткою, обгортав лихтарі. Прохожі з піднятими комірами і руками в кишенях поспішно минали повз мене. Вони знали, куди йшли. А я не знав, тому й не поспішав. Я навіть рук не ховав у кишені й коміра не підіймав. Я тільки посміхався. Але коли б хтонебудь узяв ту посмішку з губ моїх і розпустив її в чомусь такому, де можна розпустити і сміх, і плач, то в посмішці моїй мабуть не дуже багато виявилось би сміху.

На розі одної вулиці я зупинився. Тут часто я піджидав Наталю. Часто ми проходили тут, щільно пригорнувшись одне до одного. Тут також часто з'являлась одна постать, від якої у нас жалісно й з гидливим страхом стискувалось серце.

Так, ми тут часто проходили. Ми спішили додому. Вдома нас чекала холодна картопля і плащ.

Хм! Куди ж тепер мені йти? У всякому разі не здобувати ж грошей. Розуміється. Але все ж таки куди?

Туман і вулиця були вогкі, холодні, але все таки тепліші, ніж той клубок, що давив мені груди. І я пішов знову по вулиці в тумані.

І раптом зо мною хтось порівнявся. Я озирнувся. То була та сама істота, яку ми часто зустрічали на цих вулицях. Це було те саме жалке, страшне створіння, яке викликало в нас якийсь містичний страх і бажання ще тісніше пригорнутись одне до одного.

Вона з'являлась завжди якось несподівано, як дух; завжди з'являлась на самих безлюдних місцях. Ми сумнівались, що вона проститутка, хоча не раз бачили, як вона підпливала, наче тінь, до якогонебудь прохожого. Але той, глянувши на неї, миттєво одвертався й поспішно одходив. Ми іноді балакали про неї і Наталя не раз питала мене, невже

знаходяться чоловіки, які можуть піти з цим страхом, з цим привидом!

Дійсно, вона була як привид, як кара проституції, як страшний символ проклятої професії. Одягнена була завжди однаково, немов уже цілі віки ходити тут зночі. Та й навіщо, справді, марі міняти туалет? Завжди в довгому сірому пальті, складки якого не хитались, коли вона пересувалась під стінами, повз глухо замкнені двері та вікна крамниць. Завжди в старомоднім темнім капелюху, з якого на лице звисала густа, сіра вуаль, завжди з парасою в руці.

Ми раз зустрілись з нею під ліхтарем. Крізь вуаль на нас глянуло таке страшне лице, що мені аж ноги ослабли. Якесь надзвичайно бліде, з вимученими очима, підведеними, як звичайно у всіх проститутток, з намальованими губами, але такого рисунку, який може бути тільки в мертвяка.

Чого вона ходила темними ночами по під стінами? Невже можуть бути такі чоловіки, що ідуть з нею?

Хм! Наталя сумнівається.

Я ще раз озирнувся й посміхаючись подивився їй в лице. Це лице цілком відповідало тому, що було мені в грудях.

Ще не ставало, щоб я почав цілувати це лице, щоб це створіння милувало мене.

А чому ні? Хе! Вона, певно, якраз для таких, як я зараз, призначена.

— Добрий вечір!—промовила вона тихим і, правду казати, мелодійним голосом.

— Добрий вечір!—голосно одповів я, все таки посміхаючись.

Вона пильно вдивилась у мою посмішку, обвела розрізненими очима моє лице, груди і так же тихо й рівно спитала:

— Гуляєте?

Я розреготався.

— Розуміється, гуляю! Я люблю в чудову погоду гуляти по вулицях.

Вона ще раз зупинила на мені свої мертві очі. На лиці, запудреному до мертвої непорушності, не мигнуло нічого, немов вона вже звикла й до такого сміху і взагалі до таких добродіїв, що гуляють в чудову погоду по таких тихих вулицях.

— Ходімте зо мною?—нахилила вона голову.

— Куди?

— Ну, «куди». До мене.

— Чого?

Вона подивилась на мене.

— Ви не знаєте?

Я теж подивився на неї. Якийсь прохожий під парасолем озирнувся на нас. Глянув на неї, потім швидко на мене, і на лиці його я прочитав немов зливання. усмішку і жаль до мене. А що б то сказала Наталя? Хе!

— Підете?—спитала вона, нахиливши знов голову.

Мені раптом стало так холодно, що аж по голові пройшов мороз. Не від того, що я був в одному піджаку, а від чогось іншого, від чого навіть на екваторі людині стане холодно.

— У мене немає грошей,—хмуро й холодно сказав я.

— Ви мені колись оддасте.

Хм! Ця мара рішуче хотіла замінити мені Наталю. Чудово.

— Ходім,—сказав я.

Вона мовчки повернулась і пішла вперед, майже беззгучно ступаючи по мокрому тротуарі. Сіре пальто, схоже на саван, рівно, не коливаючись, звисало до самої землі.

Я посміхався, але йшов рішуче за нею. Ми йшли недовго.

Жила вона на шостому поверсі, в мансарді, в маленькій кімнаті, в якій одна стіна з вікнами була зрізана до половини і на ній лежала покрівля. Один куток був запнутий якимсь сірим покривалом, в другому ліжко стояло, широке, спокійне. На стінах висіло багато гравюр.

Це були знімки переважно з клясичних річей. Багато роденівських. Я це помітив зразу. Де вона могла взяти їх, ця мара, й навіщо вони їй?

— У вас гравюр багато,—сказав я.

Вона якось злякано подивилась на мене, немов я хотів одняти в неї ці гравюри.

— Ви любите їх чи вам подарували?

— Люблю,—тихо сказала вона й почала швидко, поспішно роздягатись.

Я присів на стілець біля столу і схилив голову на руки. Сміялись уже не хотілось... Хотілось... Ні, кінець!

— Вам тяжко?—почув я біля себе тихий шепіт.

Я підвів голову й засміявся їй в лице.

— Чого мені тяжко? Того, що піднявся на шостий поверх? Це ще не велика біда. Буває й гірше... Еге ж. Ну, так ми будемо спати тепер? Чудесно... У вас тут затишно... А що то в кутку? Друге ліжко? Може для визначних гостей?

— Ні, там висить моя одежа.

— Одежа? Ну, все одно... Хоч би й серце там висіло, плювать. Е, на все плювать і більше нічого. Правда?

— Правда,—тихо кинула вона, а сама дивилась на мене пильно-пильно. Їй-богу, в неї були гарні очі. Ні, не очі, а погляд: очі були погані, риб'ячі, тут уже нічого не зробиш. Але погляд їх був гарний. Ах, якби так уміла Наталя дивитись своїми очима. Е, плювать!

— Так, значить, роздягатись? Чудесно. У вас багато гостей буває?

— Ні, не дуже...

— Не дуже? Ну, все одно.

А може взять, одягти капелюх і піти собі?

— Я негарна і до мене мало йдуть.

— Хіба?

А Наталя така гарна, що...

Мені так защеміло в грудях, що хотілось упасти додолу і скрюченими пальцями гребти по підлозі.

Я криво посміхнувся до неї. Не думаю, щоби в цій усмішці вона прочитала радість.

Обережно, ласкаво торкнулась моєї руки і ніжно погладила її.

І дивна річ, мені стало раптом тепло в грудях, стало жалко себе.

— Ви всякого так милуєте.

— Кому тяжко.

Ні, рішуче в голосі її було щось надзвичайно хороше, щось кротке, сумне, але тим сумом, який виникає з глибокого розуміння.

— Чого ж ви думаєте, що мені тяжко?

Вона посміхнулась і, нічого не сказавши, одійшла, зупинилась коло столу й задумалась. Світло лампи, прибите зеленим абажуром, клало зеленувато-сірий колір на її негарне обличчя. Вона здавалась мертвяком, що задумливо міркує над прожитим життям, що з темряви й тиші домовини все бачить, розуміє і сумує кротким покірним сумом.

— Кому самому тяжко, той може зрозуміти й другого.

І сказавши це, вона винувато й боязко подивилась на мене, злякавшись, що посміла прирівнять себе до мене.

Я знов устав і почав ходити по кімнаті. Якби я міг узять, здушить руками груди і видушить, як із м'яча повітря, те, що давить їх. Боже ж, як давить!

— Слухайте! У вас нема вина?

— Ні, нема...

— А той...

Хм! Шворка у неї напевне знайшлась би. А проте, к чорту.

— Ну, чого ж ви не роздягаєтесь? Роздягайтесь.

— Я мушу загасити лампу... — тихо сказала вона.

Я подививсь на неї. Дійсно, їй не можна було роздягатись при світлі. Але це якраз те, що мені треба було.

— Навіщо гасить? Не треба. Я не люблю, коли темно. Я люблю світло, сміх, радість.

І я засміявся навіть.

— Чого так дивитесь на мене? Не вірите? Тут нічого дивного немає. Всі люблять світло й радість. Може, маєте ще свічки? Палить і їх. Хай буде в нас свято. Є свічки? Давайте! Запалимо у всіх кутках. Щоб різало світло очі. Щоб усе видно було. У кожному кутку по дві, по три свічки... Геть одержу... З того кутка! Світла у всі кутки.

І я схопив за край простиню й шаргнув за неї. У цей мент за мною почувся перерваний крик, але я так і замер з простинею в руках: у кутку на двох ящиках стояла нескінчена скульптурна робота. Це була надзвичайна огидлива жінка, така огидлива, що не можна було одірвать очей. Це було щось вражаюче, щось несподівано дивно-приваблююче, жакливе й разом з тим повне якоїсь таємної туги, солодкої, смокчучої, якоїсь печалі.

— Що за чорт?—озирнувся я до хазяйки. Вона стояла позад мене й винувато-жалко посміхалась.

Страшно схожа була на ту жінку!

— Це вас хтось ліпив?

Вона, нічого не відповідаючи, хотіла у мене взяти простиню й накрити роботу.

— Чекайте!—нетерпляче одпихнув я її.—Одповідайте, хто це робив?

Вона зробилась хмурою. В лиці її став той самий вираз, що у жінки, навіть губи склались так само боляче й привабливо. Якась краса засвітилась у цих гидких, пом'ятих рисах. Так, так! Це була краса, це було щось неймовірне, абсурдне, але тут була очевидна краса.

— Це я ліплю...—казала вона, дивлячись на фігуру жінки. А жінка дивилась на неї і, здавалось, вони обидві розуміли одна одну.

— Ви!.. Себе?..

«Мара» посміхнулась. Щось із нею зробилось, якась зміна. Десь зникла винуватість, боязкість. Похиливши голову, вона помалу сказала:

— Може й себе. Може те, що є в кожного... Хіба ні?

І різко підвівши голову, глянула на мене. Я перевів очі на фігуру. Справді, в ній було щось знайоме мені, щось близьке. Справді...

— Чудова робота,—пробурмотів я.

Мені хотілось сказати щось інше, але я не знав, що саме.

— Ви думаете?—спитала вона.

— Так, я думаю...

Ах, що ж було в цій фігурі мені так знайоме? Очі? Одвислі, висхлі від розпусти й мук груди? Викривлені звірячии інстинктами щелепи? Губи, в яких стоїть скривлена мука? Чи та туга, та кротка, затаєнена печаль, що якимось умістилась десь між губами, десь під низьким лобом, поміж обвислими очима?

Я взяв стілець, сів і став дивитись в чудну фігуру. Її погляд напрямлений був кудись повз мене до «мари», немов вона байдуже й суворо давала розглядати себе, скільки я хочу.

Ми всі трое мовчали. З колін фігури спадало додолу глиняне покривало. Ноги вражали чудними, неймовірними, але без сумніву існуючими лініями. Такого тіла не можна найти, але воно єсть. Єсть у кожного з нас. Навіть... Ах!

Мене раптом немов ударило в мозок. Яка схожість із Наталею!

Я схопився з стільця й розтертяно став дивитись на ідіотську роботу. Що за дурниця! В чому? Де? Що за нісенітниця?!

«Мара» тихо торкнулась моєї руки. Я озирнувся.

— Вас хвилює це?

Я знову сів. Яка нісенітниця! Я багато думаю про Наталю й вона мені ввижається навіть у такому страховищі.

Я посміхнувся.

— Вас хвилює моя робота?

— Вона чудна дуже. В ній щось є... Давно працюєте над нею?

— Шість місяців...

Рішуче воно вабило до себе, це страховище! Тягнуло очі, тягнуло серце і дихало в нього своєю чудною красою й тугою, своєю огидою й мерзотою.

— Я хочу дати образ людини...

— Людини?

Я повернув голову і знизу вгору дививсь на «мару». У неї був тепер той самий вираз губ, що й у жінки. Бона дивилась у дзеркало, коли ліпила ті губи. І очі свої дала їй. І цей сплющений ніс, як роздавлена ногою слива.

— У кожній людини є краса й огида. В різних формах... Але є... Мусить бути. Хіба ні?

Я мовчав.

— Неодмінно є... І краса й огида... Тільки іноді краса так захована, що не видно. Або огида ховається за красою... Я хочу їх виявити поруч... Хіба ні?

Вона занадто часто вживала це «хіба ні»? Я все таки мовчав і дивився на її роботу. І дедалі дивився я, то тепліше й легше ставало в грудях... Немов те, що душило, розпирало їх і не давало вільно дихать, помалу якоюсь дірочкою виходило з мене.

Це було чудно, але я не хотів боротися проти цього. О, ні! Я хотів слухати далі цей мелодійний, трохи надтріснутий, немов срібною емаллю вкритий, голос чудної жінки. Я хотів не рухатись і не розбивати тиші ночі, в якій, здавалось, жили тільки ми троє та невеличка, чепурненька лампа на столі. Сумом гармонії краси та огиди були повиті кутки цієї кімнатки в серці чорного, великого, заснутого міста.

Тугою химерної гри життя дихали риси дивної роботи. Біля мене стояла жінка, голос якої був голосом тої роботи. У грудях моїх прокидався сум.

— Ви—художник, правда?

— Я?... Так, я художник...

— Я це зразу побачила... Мені це приємно. Я давно хотіла показати. А не сміла... Тепер бачу, що роблю те, що слід. Я рада...

Вона хвилювалась. Ступила кілька кроків убік, вернулась, потерла руку об руку. Потім злегка торкнулась мого плеча.

— Вам тяжко?

Я мовчки хитнув головою, хоча мені було вже не тяжко.

— Ви маєте якусь горе? Вибачте мені, що я... питаю про це... Але ви мені подобається...

Мені приємно було слухати це, хоча я не поворухнувся.

Вона помовчала.

— Вам ніколи не здавалось, що всяке горе то в рід некраси?...

Я не рушивсь. Хай говорить, хай згучить за мною тужно-тихий, надтріснутий голос.

— Мені так часто здається... Того негарні такі нещасливі... Негарні не тільки лицем... Взагалі негарні. Хіба ні?

Я глибоко зідхнув. Ця жінчина зазнала горя, зазнала дум його. Вона, мабуть, не раз схилившись над ним, роздивлялась його, як роздивляються на рану.

— Що ви мовчите? Вам не хочеться балакати.

Мені зразу якось здалось все це страшенно чудним. Ця мара, чепурно, з артистичним смаком убрана кімната, гравюри і фігура за покривалом. Я встав і озирнув мою хазяйку з ніг до голови. Вона стояла, звисивши руки вздовж тіла і дивилась на свій твір. І в очах її була та сама печаль, що в очах її твору. Вона сама була тим твором.

— Ви давно працюєте?

Вона здригнулась і повернула до мене лице.

— Що ви сказали? Вибачте, я не...

— Я сказав—ви давно працюєте?

— В чому?

— В чому? В скульптурі, розуміється.

— Ні... Не більше року.

— А... в проституції?

Вона похилила голову.

— Я не можу знайти такої роботи, щоб заробляти нею вночі.

— Я вас про те не питаю. Я питаю, чи давно ви в цій професії.

Я говорив з нею, як суддя. І вона почувала, що я маю право так говорити. Через що?

— З того часу, як я стала працювати у скульптурі, я займаюсь цією професією.

— А вдень ви ліпите?

— Так.

Для чого я питав її про те все? Бог його знає. На мене найшла втома. Я знову сів на стілець верхи, спер голову на спинку його і застиг. Там десь далеко в порожнім ательє спокійно спить Наталя. Хай спить. Завтра вона знайде оцінку своєї краси. Хай знаходить.

— Слухайте!—раптом підвів я голову.—А ви не пробували дати вираз цього еднання краси й огиди так, щоб в гарних зовнішніх формах виступали огидні внутрішні? Ні?

— Ні, я так не пробувала. Це важче...

— Важче? Хм! Це, справді, важче... Але це більше вражіння. .

— Атож... більше.

— Це мусить викликати страшенний сум. Правда? Мусить схопити болячою мукою серце від такого еднання. Га! Правда? Дать таку красу, таке еднання дать, щоб видно було... Ах, ні! Я не те кажу... Мені бракує думок... Але я тепер розумію... Тепер я розумію.

І я знову схилив голову на спинку стільця. Я справді тепер розумів, чого навіть в найчистіші хвилини раювання з Наталіної краси моє серце стискувалось невідомим тужним сумом, чого хотілось оплакувати когось чи щось гарячими сльозами і чого в тих сльозах і ніжність була, і радість, і журба, і безнадійність.

ТАЙНА

Тайна

Виривки з щоденника

Рішуче цей дідуганчик комік. Зустрівся з ним на сходах і тільки хотів уступитись йому з дороги, як він хитнувся, спіткнувся та так і брикнувся б униз, якби я не підхопив його. (Страшенно він легесенький і пахтить весь застарілим, французьким тютюном і чимсь дідівським.) Він трохи зблід, я це виразно бачив. Але коли я його поставив на ноги, він узявсь рукою за стіну, постояв трохи і, не слухаючи моїх запитань, сказав:

— Ви, розуміється, ждете, що я вас буду дякувать?

На мене не дивився. Лице його зблизька здалось мені ще більш сірим. Ніс у нього гарний, кр'ючкюватий, очі чудні, гострі, болючі і... хворі. Над ними настовбурчені брови, які, немов два пси, стережуть їх від ворогів.

Я засміявся, бо я таки справді ждав, що він як і всі вони, ці французи, засипле мене фразами подяки.

— Ви часто смієтесь, сказав він таким тоном, немов ставив мені це на увагу.

Я не переставав посміхатись.

— Коли мені смішно, я таки сміюсь,—сказав я.

— А тепер чого смієтесь?

Щось чудне, їй-богу, в його очах! Щось таке, що мені й моторошно, й приємно стало, коли він зупинив їх на мені.

— А тепер сміюсь того, що справді ждав, як ви почнете дякувать.

Він пильно озирнув мене.

— Ну, так я вас не дякую,—хмуро кинув він і пішов униз.

Я подивився вслід йому. Раптом він озирнувся і сказав:

— Ми все таки будемо знайомі? Правда?

— З великою охотою.

— Моє прізвище Лярош.

— Чудесно. А моє Передерієнко.

— Як?

Він широко розплющив очі. Я засміявся. Це вічна історія з моїм прізвищем, воно наводить жах на французів.

— Передерієнко,—повторив я.

— Ні, я цього не вимовлю,—рішуче й суворо покрутив він головою.—Та мені й не цікаво ваше прізвище. Adieu!

— Adieu!

Отакий комік! Цікаво, чи він буде тепер стукати мені в стінку, як я після десятої вечора почну співать?

Я не бачив його днів два. Співав до десятої й після десятої—він не стукав. Я знаю, що це неприємно, коли сам не співаєш, а співає хтось інший. Але я не можу не співать—мені нема чого більше робити. Коли я не співатиму, то мушу повіситись. Я так постановив уже давно. Вчора й позавчора я пробував стояти біля ломбарда, там купують люди всякі речі й може комусь важко нести буде їх додому, то я занесу. А за це вони дадуть мені пару су*).

Але це не так легко. Я простояв два дні й мене не допустили ні до одного покупця. Одна дама хо-

*) Су—на наші гроші—біля двух копійок.

тіла вже дати мені вазочку, але з-під самого мого носа вихопивсь «професіонал», вирвав вазочку з руками й рішуче, навіть строго пішов уперед. Дама злякано побігла за ним.

Коли я буду мати такий же успіх ще два дні в шуканні роботи, то я залишу співають і виберу другий спосіб реагування.

Сьогодні я зайшов у бібліотеку погрітись. З заклопотаним, серйозним виглядом попрохав собі январську книжку «Світового огляду» і став читати.

Там я вчитав з статті одного професора, як треба піддержувати своє здоров'я. Страшно мені подобався той спосіб. Легкий, зручний, надзвичайно простий і, без всякого сумніву, певний. Треба не їсти три-чотири дні. Він мені зразу надав бадьорости. Останній раз я їв учора ввечері. Сьогодні якраз сутки. Я ще маю попереду троє суток, можу не їсти і те мені піде на здоров'я. Чудесно! От професор тільки каже, що перед таким постом треба прийняти *de l'eau purdative* (щоб голова не боліла). Хм! Воно повинно щось коштувати. Не знаю, чи вдержався б я від спокуси, якби у мене було це «щось». Можливо, що я й не вжив би цього чудесного способу оздоровлення організму. Радить ще професор іноді чашку-другу кофе випити. Непогано. Але я думаю, що без кофе ще корисніше буде.

З бібліотеки я вийшов цілком задоволений. Я тепер із зневагою дивлюсь на ці магазини з виставленими шинками, ковбасами, консервами. Смішні, дурні люди! Вони думають, що в цьому здоров'я й сила.

От цікаво тільки, чи корисно продовжувати після трьох днів цей спосіб, чи якось інакше треба поводитись? Професор про це чомусь нічого не говорить у статті.

І раптом на вулиці чогось мені згадалось, як їв я раз гречані вареники біля Золотоноші. Вечір був.

Сонце зайшло за млинами, що розставили крила, немов в екстазі підняли їх і застигли. Край неба був задумливо-рожевий. З ставка віяло духом вогкості, ряски, духом гаю, повитого вечором. А тут на призьбі стояли в великій, червоній мисці з жовтими пасочками темно-сірі, великі вареники з крапинками сиру. З одного боку, поверненого до заходу, вони червоніли. Червоніла й густа сметана в полумиску. Як я їх їв, боже! Ех! Хай тобі всячина!

Ні, я рішуче стою за метод професора!

А месье Ляроша не чуть. То покашлює раз-у-раз, а це наче вмер. Цікаво, як би він віднісся до методу професора? Мені чогось здається, що він повинен співчувати йому і, можливо, що не раз уже вживав його.

Ляжу спати. З того часу, як я продав свою канাপку і сплю долі, я переконуюсь, що так далеко краще. Ніщо не скрипить під тобою, можна повертатись на всі боки й не клопотатись про те, що вночі владеш додолу

Чудесно! Трошки немов холодно без покривала. Та й професор в статті говорить, що при вживанню його способу оздоровлення організму треба потепліше одягтись, бо буває холодно. Я вклоняюсь перед його мудрістю: як влучно підмітив.

Свічка догорає. Цікаво, чи можна їсти стеарин, особливо як вживаєш професорського методу оздоровлення організму?

Тут мене перервав месье Лярош. Він постукав у двері і, навіть не ждучи моєї відповіді, зайшов у хату.

Признаюсь, я був здивований. Але він не звернув на те ніякої уваги. Зупинився, заклав руки за спину й почав оглядати мою кімнату уважним, хмурым і цікавим поглядом. Правда, на це йому

треба було небагато часу, бо крім стін, матраца нічого цікавого нема. Можна ще з вікна подивитись на вогні Парижу, але те він міг і в себе зробити. Обдивившись, він повів очима круг себе, очевидно шукаючи, на чім би сісти. Я розумів його бажання, але нічим у даному разі допомгти йому не міг, не дивлячись на те, що це був мій обов'язок хазяїна. Так я й сказав йому.

— Давайте ваш чемодан,—кивнув він головою на мою кюфурку.

— Ах, правда! У вас видно досвід!—подивувався я йому. І схопивши чемодана, поставив його руба, здмухнув порох і з легким серцем всівся знов на матрац.

Лярош, придержуючи чемодана одною рукою, бережно, але так же хмуρο сів на нього і стомлено став дивитись на свічку, що стояла долі між нами.

— Не можу спати,—рівно й не уважно сказав він, не дивлячись на мене.

Я співчуваюче зідхнув, хоча, правду казати, абсолютно не розумію, як то можна не спати, коли лежиш.

Лярош на моє співчуття, не поворухнувшись навіть, одповів:

— Я вам це говорю не для того, щоб ви зідхали.

Я хотів попрохати вибачення, але з ввічливости вдержався: може й це моему гостю не вподобається.

— Коли людина не спить, то значить, страждає... Цим нарушається закон природи...

Цілком справедливо!

Але я знов промовчав—бог його знає, до кого він це говорив, може зовсім не до мене, то й не делікатно вмішуватись у чужу бесіду.

Я тільки сперся ліктем на матрац і поправив свічку. Поправляючи я необережно торкнувся пальцем до вогню і хутко одшарпнув руку, засичавши, як гусак.

Месьє Лярош раптом оживився. З якоюсь чудною посмішкою й цікавістю подивився мені в лице, на палець, на свічку.

— Болить?—весело спитав.

— Звичайно болить, як упечешся,—одмовив я недбало й навіть не глянув на свого пальця.

Лярош уважно озирнув мене і нічого не сказав, чудно тільки посміхнувшись. Потім знов перевів погляд на свічку і хмуρο дивився в неї, очевидячки забувши про мене. Я не хотів заваджати йому і теж мовчки дивився на вогонь. Гудів за вікнами внизу вогкий Париж. Весняний вітер м'яко бився в вікна мансарди і, як кіт, пробігав по ній з гурчанням.

— Ви раз-у-раз співаєте,—вмить, не рухаючись, промовив Лярош. Його, мабуть, це дуже зацікавило.

Я скромно зідхнув, але нічого не сказав.

— Людина тоді співає, коли їй радісно,—знов буркнув дідусь трошки сердито вже і замовк, немов чекаючи відповіді.

Я скоса поглядав на нього. Смуглявий гарний ніс його вперто був похнюплений до свічки.

— Мені таки радісно,—нарешті сказав я.

Тоді він озирнув мене строго, пильно і з такою недовірливою цікавістю, неначе я був якоюсь значіdkою доісторичної епохи, в якій він сумнівався.

— Завжди?—муркнув він.

— Розуміється.

— Чого ж вам радісно?

Я потягнувся. Хм! Чого мені радісно? Хіба я знаю? Радісно, що вітер такий м'який, і соковитий. Радісно, що зорі кліпають, як засоромлені оченята дитини. Радісно, що внизу гомонять істоти, схожі на мене, і чогось рухаються, і спішать кудись, і минають повз мене. Хіба я знаю? Радісно, що далеко-далеко єсть країна, де їдять вареники з крапинками сиру і гай увечорі зверху позолочений, а внизу та-

ємно-темний вогким пахом будить щось у душі. Хіба я знаю?

Я мовчав, а дідусь кумедний, суворо-хмурий, смішний, маленький дідусь, розкорячивши ноги, сидів проти мене і строго ждав відповіді.

— Ну? Чого ж вам радісно?

— Так... Радісно та й годі...—засміявся я.

Його моя відповідь не задовольнила.

— На світі є більше сумного, ніж радісного,— сказав він тоном, який не допускав ніякої суперечки,— А радість...

Він зневажливо посміхнувся й замовк, не бажаючи навіть балакати далі про таку нікчемну й пусту річ.

Раптом мені стиснуло в животі, немов кишки мої враз злиплись і я зробивсь плескуватий, як порожній мішок. Під грудьми засмоктало й занило, так що я мусів лягти.

Дідусь зиркнув на мене. Я перевернувся на бік, бо лежачи лицем догори, почував, ніби живіт мій провалився в мене і так душив, що трудно було дихати. А боком лекше лежать, це вже відомо всякому.

Месьє Лярош мабуть побачив щось цікаве на моєму обличчі, бо вже не зводив з мене своїх сірих, пронизливих очей під стріхами брів.

— Вам, здається, зараз не дуже радісно?—серйозно і строго сказав він.

Я спробував посміхнутись, але на це треба було сил, а вони якось чудно десь зразу зникали. І тому я залишив це і лежав, дивлячись у вогонь.

— Ви зблідли і вам, мабуть, млосно,—сказав знов Лярош, з серйозною цікавістю розглядаючи мене й ділячись зо мною своїми спостереженнями. Але мені було вже все байдуже: і дідусь, і його спостереження, і вітер, і навіть країна, де гай пахтить вогким духом берега. Про вареники я цього не сказав би, але про них не варто було згадувати.

— Так...—муркнув знов Лярош, не зводячи з мене зацікавлених очей. Потім зразу чогось встав, мовчки вийшов з хати і через якісь дві-три хвилини вернувся назад.

Я вже не лежав, а сидів, спершись спиною об стінку, так ніби лекше було. Признатись, мені таки не радісно було. Мені навіть було сумно і тяжко. В цьому я таки мушу признатись. І рішуче нічого не було приємного в тому, що вітер по-ідіотському накидався на вікна. Навпаки, це мені тільки нагадувало, що світ збудовано дуже несправедливо й що я самотній, як покинуте цуценя.

Лярош знову придержав чемодан, сів на нього і став дивитись на мене. Я хмуро зирнув на нього. Ще цей старий ідіот чогось тут лавить із своїми дурними посмішками й поглядами!

— Чудовий час настав,—кинув він недбало.— Весна, сонця багато...

— Еге ж...—муркнув я таким тоном, що другий би на місці дідка встав би, сказав мені «добродію, я прийду в другий раз, коли ви будете спокійніші» і вийшов би з достоїнством розумної людини. Але дідок тільки посміхнувся краєчками насуплених очей і знов сказав:

— Це час пісень... У цей час боги балакають з людьми.

Я мовчки дивився в огонь. Я міг би багато дечого сказати цьому дурноватому, півбожевільному, але для цього треба було ворушити язиком.

— Душі людей стають у такий час немов з ефіру і невідома вища радість наповнює її.

Він навіть руку підняв догори, наче деклямував.

Я знов ліг, мені було погано.

— Що вам?—спитав Лярош.

— Нічого...—муркнув я.

— Може б ви заспівали мені одну з ваших чудових пісень?

Я глянув на нього. Він серйозно й чекаюче дивився на мене. Ідіот якийсь!

— Я хочу спати,—сказав я мляво.—Добраніч.

Він не звернув на це ніякої уваги і все дивився на мене уважними, розглядаючими очима. Потім помалу вийняв з кишені шматок білого хліба, сиру, а з другої—пляшку з вином.

— Може ви трошки вип'єте, це вас оживить, а тоді заспіваєте?—промовив він, ставлячи це переді мною.

Признаюсь, мене це таки вмент оживило. І коли я скінчив останню краплю вина з пляшечки, я вже міг співати всі наші чудові пісні. В голові мені було трошки шумно, а сам я здавався таким повним і важким, як мішок з мукою, але мені було весело. І зовсім я не був самотнім: внизу приємно гуділи люди, вгорі з-за хмар кліпали засоромлені очі зірок, а на чемоданчику сидів любий, хмурий і кумедний дідусь! Він все так же чудно розглядав мене, але те мене не обходило: хай собі розглядає, коли йому так подобається. Я говорив йому все, що в мене було на душі. А на душі було як у скрипці, коли на ній грають веселі мотивчики.

Дідок слухав дуже уважно.

— Так...—муркнув він нарешті.—А признайтеся, перед цим вам було досить погано на душі?

— Це правда,—засміявся я.—Але, дякуючи вам, мені тепер так гарно, що я міг би вас поцілувати, якщо ви нічого проти цього не маєте.

— Я проти цього маю багато і цілуватись не хочу,—байдуже й суворо одповів цей чудак.—Тим паче, що за хвилину перед цим ви такого бажання не мали й трохи не за особистого ворога вважали мене. Правда ж?

Я не хотів ухилятися від істини.

— Ворог не ворог, а ви таки мене сердили. Ну, так це ж зрозуміло: коли чоловік голодний, то всі йому вороги і світ весь не милий.

Дідок помовчав.

— Так... А коли шлунок повний, то вороги стають приятелями й душа балакає з богами.

Він посміхнувся, встав, хитнув мені головою й мовчки вийшов, ніби не мав уже більше чого сидіти. Я здивовано подивився йому вслід, потім засміявся, потягнувся, погасив свічку і, як тільки поклав голову на матрац, так і зник десь до самого ранку. А зараз сиджу й пишу це. Дідка не чуть, мабуть уже пішов кудись на службу чи на роботу. У нього, мабуть, у хаті ще є сир і вино. Хм! Чудовий сир він купує. Треба піти сьогодні до Харитона; він казав, що має для мене запитати одного суб'єкта про роботу. Напевне нічого нема, але може Харитон має якусь зайву пару су і я куплю собі сиру. Метод професора я знаходжу непідходящим для свого організму.

У мого дідуганчика єсть якась тайна. Це видно по всьому; навіть по тому, що він ніколи не сміється тоді, коли сміються всі люди. Він кудись ходить щодня перед вечором. Очевидно, не на лекції свої (він дає приватні лекції), бо іноді дуже хутко вертається.

Взагалі, він комік надзвичайний. І мені здається, що його комізм переходить стадію нормального. Я іноді ходжу з ним гуляти ввечері. Ідемо ми, звичайно, мовчки. Раптом він зупиняється біля якогонебудь кафе, з якого найголосніше вилітають веселі згуки музики, сміху, гомону людських голосів, і з чудною посмішкою дивиться просто в обличчя людей. Мені аж ніяково часом буває. Особливо любить він зупинятись там, де їдять і їдять весело, з почервонілими

від їжі лицями, з блискучими очима. Це видовище неначе дає йому якусь злісну втіху, немов підтверджує його якісь таємні виводи. Я думаю, що це іменно так, бо раз він не видержав і, одійшовши від ресторана, буркнув:

— Ви бачили, чужинче, як їли люди?

(Він зве мене завжди чужинцем).

— Бачив,—сказав я.—І можу сказати, що вони досить весело це робили.

— В цьому весь зміст життя,—задоволено, зл-радісно муркнув він і більше не сказав мені ні слова.

Але перед такими явищами він рідко зупиняється. Я помітив, що на все веселе, ясне, радісне він дивиться з недбалою зневагою, іноді зовсім не звертаючи на нього уваги, як на таке, котре йому давно відоме у всій своїй суєті й над яким серйозній людині смішно задумуватись.

Зате над усім, що носить на собі тавро страждання він зупиняється з подвійною, чудною увагою. Він може цілими годинами дивитись, як довгою низкою стоять в лахміттях старці перед мерією, чекаючи своєї миски казенного супу. Він з цікавістю дивиться в вікна майстерень, де, схилившись над столами, шують з блідими, матово-синіми обличчями робітниці. Дивиться він з серйозною, пильною цікавістю. Ні жалю, ні співчуття, ні злості,—цього нічого у нього немає. Це—дурниці й такі речі, над якими він хіба може посміхнутись.

Раз на вулиці ми зустріли маленьку дівчинку. Вона була одягнена убого і гірко плакала, притулившись личком до стіни. Коло неї стояло декільки цікавих парижан і розпитували її. Лярош моментально опинився біля дівчини, але не казав нічого. З розпитів виявилось, що вона загубила десь на вулиці свою маму і тітку Женнету. Більше вона нічого не могла сказати.

— Чого ж ти хочеш?—раптом серйозно з інтересом спитав Лярош, немов тут ще була якась неясність, котру йому хотілось вияснити.

— Я хочу до... мами!—з плачем повторило дівча й обвело нас великими оченятками, на нижніх віях яких висіли крупні сльози.

— А навіщо тобі мама?—также уважно й серйозно спитав Лярош.

Хтось веселий засміявся, думаючи, що дідусь жартує з дівчиною. Але цей навіть не глянув на сміхуна.

Дівчина боязко подивилась на нас і мовчала.

— Ти її любиш, свою маму?

— Люблю-у...

Лярош раптом посміхнувся, одвернувся й байдуже одійшов од юрби.

— Я міг би двома цукерками прогнать сльози любови,—буркнув він мені.

Вчора прийшов до мене Лярош.

Я лежав на матраці і дивився в небо крізь розчинене вікно. Я тількищо повечеряв і почував себе цілком зручно на своєму матраці на планеті, яка зветься Землею. В небі вже свіtilись крізь розідрані непокійні хмари інші планети і я до них дружелюбно посміхався. Долі стояла пляшка од вина.

На мою пропозицію засвітить свічку, Лярош суворо сказав:

— Не треба.

І, взявши чемодана, мовчки вмовився на ньому.

Як не треба, то й не треба, я міг і так лежать. Лярош довго мовчав. Я наспівував «Марусю» і не звертав на його уваги, бо вже звук до цієї мовчазної фігури.

Раптом він ворухнувся й буркнув:

— Ви вечеряли?

— Вечеряв.

— Це видно.

Він замовк. А я знов затягнув:

Шумить, гуде дібровонька,
А я все журуся,
Все питаю добрих людей
Де живе Маруся.

— Це весела пісня,—кинув з тьми Лярош.

— Граціозна, правда? В ній співається про те,
як один любить дівчину й журиться за нею.

— Він досить весело журиться.

— Це через те, що й вона його любить.

Знов замовк. Я подумав, що йому надокучив
цей мотив і вибрав інший, але Лярош перебив мене:

— Вам буває сумно?

Я здивувався такому питанню.

— Розуміється, буває.

— Коли?

— Хм! «Коли?» Коли знаходить сум, тоді й сумно.

— Що ж він з неба падає на вас, як дощ, чи що?

— Ні, чого «як дощ»...

— Ну, а чого ж? Як голодні?

— І тоді, як голодний.

— А ще коли?

От комік! Ну, що я міг йому сказати? Звідки
я знаю? От мені, наприклад, сумно, що зірки біжать
між хмарами одна за одною. Сумно, що десь низький
жіночий голос, як оксамитовою стьожкою в'ється
по сходах. Сумно, що десь єсть країна, в якій більше
не співають в гаях наших чудових пісень, а в хатах
замість вареників їдять лободу.

— Ну, що ж ви мовчите?

Я повернувся на матраці.

— Не знаю,—знехотя засміявся я.

З тьми мені не видно було обличчя Ляроша, але
я почував, що він посміхається своєю зневажливою
посмішкою.

— А ви—свідома, інтелігентна людина?—раптом строго спитав він.

Я одповів, що мені принаймні так хочеться про себе думать.

— Звичайно,—муркнув він.—А ви свободу любите?

— Через неї я тут і живу, а не вдома.

— Я не про політичну свободу. У нас в республіці такі ж раби, як і у вас. Он!—він сердито протягнув руку до вікна.—Повний город рабів. Я про другу свободу питаю.

Я попрохав вибачення і сказав, що не розумію, про яку саме свободу він питає.

Лярош розсердився зовсім.

— Ви думаете, що ви по своїй волі живете на світі?

— А як же? Не схочу, так у всяку хвилину можу померти.

— Так?!

Він більше нічого не сказав. Але в цьому коротенькому слові було стільки насмішки, зневаги, стільки передуманого, що мені аж ніяково стало?

— Ви сумніваєтесь?—з силюваним сміхом спробував я спитать.

Він навіть не одповів. Я підждав. Мені вже трошки досадно стало.

— А ви любите свободу?—спитав я невинно.

— Люблю,—глухо сказав він.

— І думаете, що по своїй волі живете?

Він не зразу одповів.

— Я живу по своїй волі,—нарешті сказав він, але таким тоном, що мені зникла з губ посмішка.

— І, значить, можете вмерти, коли схочете?

Знов він наче вдумався в моє питання, провіряв себе. І знову з суворим натиском промовив:

— Я можу вмерти, коли схочу.

Я посміхнувся таки й сказав:

— А чому ж я не можу?

Лярош мовчав. Потім раптом встав і рішуче, твердо сказав:

— Так! Я можу!.. Ви? Чому ви не можете? Бо ви—сліпий раб. Ви сліпі, як і вся людськість. Не посміхайтесь, молодий чужинче, мій розум добре знає, що говорить язик. Язик у мене прив'язаний добре і своє місце знає. І я прожив досить для того, щоб так говорити. О, досить.

Він знов сів і довго мовчав. Я також не рухався,— у мене був погано прив'язаний язик й я за нього побоювався.

Раптом Лярош заворушився, зідхнув і якимсь чудним, ніколи нечуваним мною, кротким і сумним голосом почав:

— Знаєте що, мій молодий чужинче: людині з моїм досвідом, але молодшою кров'ю можна б весело посміятись. На жаль такий досвід наступає тоді, коли кров робиться старою і немає вже сміху.

І знов замовк. Зорі все бігли між хмарами і гудів великий город. Мені стало теж сумно. Я, може, не мав великого досвіду, але й сміятись теж не хотілось мені. Я б з великою охотою приголубив цього старенького чудака і, напевне, обом нам лекше стало б. Але я не смів.

Раптом старенький чудак знов дуже помалу заговорив і мені видно було в напівтьмі, як сумно захиталась його голова:

— Гай-гай!.. Я колись теж був таким, як ви... Я теж любив сміятись і співати. О! Ви могли сміло зносити три пари черевиків і не знайти веселішого за мене. І я теж любив думати, що ми маємо велику ціль, ми—люди, царі природи. Я також хотів рятувати людей і вести їх у царство любови святих ідеалів, високих мрій. Так-так, мій молодий друже, ця ста-

ра руїна, що сидить перед вами, мала ті самі помилки, що й ви. Ви колись їх так само пізнаєте, як зараз я. Це—закон. Це закон...

Він трохи помовчав. І ще тихше знов почав:

— Пізнаєте, що врешті живете обманом і обман цей тільки людині дано. Всі живі створіння живуть як слід, одна людина обманута. Вона дума, що вона щось одмінне від звірят або рослин. З цього все зло, від цього обману. Вся історія людей це—історія обману... Був, наприклад, Христос. Він учив любови, учив рятувать душу і зневажать тіло. Обіцяв царство небесне. Тайна життя—це любов. Бідний чудака!.. Потім було немало таких самих чудаків... А люди собі живуть і мруть. І тайна їхнього життя та смерти та сама, що й дерева. Поки корінь живе, поти й листя є. Помре корінь і листя не буде. А люди думають, що листя—то найголовніше. Молодий чужинче мій, я хочу вам сказать одну невеличку істину, яку я вишкрював із свого великого досвіду. Я знаю, що ви її зараз не приймете, але, може, швидше приймете, ніж я. Істина ця така: наші ідеї, наша любов до ближнього, наші горді, великі поривання, наші святині—це тільки листя. Розумієте: тільки листя, віти і віточки. Обріжте всі листя, обрубайте всі віти, лишіть людину голим пнем, але хай буде у нього живий, простий, грубий, чорний корінь під землею і дерево собі житиме і знов дасть і віти, і листя.

Не будучи твердим в ботаніці, я мовчав, хоча мені здавалось, що така операція над деревом все ж таки не може бути йому приємною.

А Лярош і не потребував моєї відповіді. Він казав далі:

— І це істина—єдина для всього живого... Ми такі ж рослини; як і перше дерево з Люксембурзького саду. Це сумно? Хто знає. Істина не має ні

суму, ні радости. Але обман... О! Це ображає. Це дуже ображає, мій молодий друже. Коли ти знаєш, що обманутий, і живеш далі, не можучи скинути з себе цього обману,—о, це обидно... От ви дивіться на мене... Мені шістдесят років. Я не маю ніякої мети життя, я обрубаний зо всіх боків, я пень. Я нікого не люблю і в мене нема навіть приятелів, з якими я міг би іноді полаятись. Ви думаєте, я люблю своїх учеників, яким даю лекції? Я цього собі не можу збрехати. А я живу... Я от ходжу, їм, п'ю, сплю... Га? Ну, я ще можу тепер вчити багатих балбесів, потім я стану таким, що мене замінять молодшими. Мене виженуть із цієї кімнати. Я, може, осліпну... І оглохну, може. І ноги мені однімуться. І руки. І не буде ні одної людини, котру б я хоч з приємністю згадав і нікому не буде до мене діла. Ну? І ви думаєте, я не буду жить?

Лярош схопився з місця. Голос його на останніх словах зробився різким, повним ненависти.

— Я, думаєте, візьму й помру, переконавшись, що мені нема чого ждати від життя? Га? А як же! Я буду цілий день на холоді простягати руку, а ввечорі вип'ю склянку вина. І через те, що мені зробиться тепло й приємно в животі, я буду знову стояти цілий день. Ну? І то не образа? Ні? Ну, подивіться на мене і скажіть, чи не образа цьому старому ідіотові, що він все це знає і все таки живе собі. Га?

Я якось зразу уявив собі мого дідка таким самотнім, як він сам малював себе, уявив все, що його може чекати і мені, дійсно, стало й образливо, й обидно за нього. Але як звичайно, я цього не висловив, а, навпаки, сказав те, що мені здалось більш підходящим.

— Ну, знаєте,—промовив я миролюбивим і співчуваючим тоном.—Ви, перш усього, до такого стану

не доживете, а, друге, знаєте, ви через те живете, що щось або когось любите. Без любови жити не можна.

Лярош замовк, застиг просто. Я почував, що він зараз засміється таким сміхом, від якого навіть матрац підо мною мусить почервоніти. Але він не засміявся. Ні, він помовчав у темноті і чудно якось тихо-тихо спитав мене.

— Ви щиро й твердо переконані, мій молодий друже, що без любови не можна існувати?

Правду сказати, я про такі речі дуже мало думав і не мав часу скласти певні й сталі погляди. Але, зважаючи на чудну обстанову бесіди, не задумуючись, твердо й щиро сказав:

— Цілком переконаний! Ніяка істота людська без любови не може існувати.

Дідусь помовчав.

— У мене єсть один знайомий психіатр, старий товариш по гімназії,—помалу, задумливо почувся його голос.—Цей товариш дозволяє мені іноді подивитись на його хворих-божевільних. У них нема ні до кого любови. Вони цілковиті обрубки.

— Вони хворі. А здорова людина мусить умерти без любови.

Я вже говорив з ним таким тоном, як він за десять хвилин перед цим зо мною.

Але Лярош раптом засміявся і, підійшовши до мене, намацав моє плече, похляскав по ньому рукою і сказав:

— Ви маєте досить упевнені погляди на цю справу, молодий чужинче, але я вам завтра дещо покажу. Ви будете ввечері дома?

— Буду.

— Чудово. Ми підем з вами в одно місце, де я вам покажу один прекрасний екземпляр людської породи. На ньому ви дещо побачите. Але нікому

ні слова не повинні ви казати. Я його дуже бережу.
Добре?

Я пообіцяв.

— А тепер спить спокійно. Adieu.

— Adieu.

Зараз він мусить прийти. Я чую, що він уже пораяється в себе в кімнаті. Мене цікавить цей якийсь особливий екземпляр. Здається, йде..

Справді, це таки страшенно цікавий «екземпляр» й я його не раз уже бачив, але не звертав ніякої уваги на нього. Це просто старець, сліпий, брудний, чорний, кучерявий старець, що завжди сидить під тином Люксембурзького саду. Біля нього сидить собака, прив'язана до шворки, яку сліпий держить у руці. Собака надзвичайно схожа на свого хазяїна, така ж кучерява, чорна, брудна і через те, що кучері її звисають над очима, вона здається теж сліпою. Вони сидять так цілими днями під стіною і коли-неколи якась товста буржуазка або сердобольна кухарка покладе йому в капелюх, що лежить на колінах, якусь пару су. Іноді я бачив, як вони йшли по вулиці, пудель попереду, а старець за ним, держачись за шворку. Раз бачив навіть, як хазяїн бив свого пса і лаявся тихим шипучим голосом.

Лярош показав мені їх з таким виглядом, з яким якийсь учений може показати чудесний екземпляр незлічимого рака або якоїсь іншої хвороби. Він навіть гордився цим старцем і мабуть почував до нього ніжність за те, що той був такий «чудесний екземпляр».

— Ви дивіться,—шепотів він мені,—він так сидить цілий день. Я вже цілих два місяці щодня слідкую за ним. У нього нема ні душі близької. Ні однісінької! За це я ручаюсь.

Дідусь аж розгарячився.

— Головою ручаюсь. Він тут сидить цілий день. Потім іде на rue de Seine, там купує жареної картоплі, півлітра вина, на два су хліба і йде далі. На rue Dorphine він купує собаці м'яса і знов іде далі. Ночує він під мостом. Там вони й їдять. Ви розумієте? Ви помічаєте цю фігуру? Дивіться, як він сидить. Він так цілими годинами може сидіти.

Старець сидів, схиливши чорну, скудовчену голову на груди, і не рухався, немов слухав якісь голоси з-під землі або вдивлявся в якісь образи своїми незрячими очима. Собака теж схилила голову і також слухала. Що вони слухали? У що вдивлялися? Може, перед їхніми очима вставали образи людей, яких вони любили, знали, може й зараз люблять, знають.

— Напевне у нього єсть хтось близький, — гаряче сказав я.

— Нема! — з захопленням скрикнув меєє Лярош: — Присягаюсь вам, що ні одної душі. Я довідався все до рисочки. Він був робітником на заводі. Йому випалило очі й зіпсувало праву руку. Бачите, він держить шворку в лівій руці. Ні одної душі. Він так живе вже десять років. Собака в його п'ять років. І, знаєте, в них чудесні відносини, у хазяїна й собаки! Вони ненавидять одне одного до того, що, боюсь, це дає їм радість жити. Тепер вони спочивають, або просто дрімають. А то весь час гризуться, він її б'є, а вона його кусає.

— Ви, здається, радієте цьому? — спитав я холодно.

Лярош аж руки потер від задоволення.

— О, я страшенно радий! Це те, що я давно шукаю для себе. Це чудовий експеримент. Ви дивіться, у його нема нічого спільного з людьми. Нічого. У нього нема майже ніяких приемних переживань. Йому завжди холодно, їсть він тільки вранці й уве-

чорі і то так, що завжди нема почування задоволення. Це розкішний екземпляр! І дивіться, він живе! Ха-ха-ха! Він живе од одної порції вина до другої. Це— незрівняно. Це, знаєте, тайна життя, оголена від усяких зайвих, сторонніх явищ. Це дерево, на якому зрубано всі віти й листя...

Дідусь був, їй-богу, в щирому захваті. В лиці його світилась навіть вдячна ніжність до цих страшних істот. Якби вони корчилились тут від мук цілими днями і все таки жили, він би потирав від задоволення руки. Я так це й сказав йому.

— Розуміється!— здивовано й радісно скрикнув він.— І я думаю, що так це й буде. Діло йде до того, я вже цілих два місяці слідкую за ним! Я тільки цього й жду!

— А тоді що буде?— спитав я льодовим голосом.

Лярош чудно подивився мені в лице, взяв за лікоть і, одводячи вбік з дороги прохожих, тихо сказав:

— Тоді я буду цілком вільний!

Я здивовано глянув на нього. Але він тихенько засміявся, потер руки, підморгнув і, уклонившись мені, швиденько пішов од мене.

Їй-богу, божевільний дідок!..

Мене тягнуть до себе ці дві істоти під стіною Люксембурзького саду. Вони не помічають ні весни, ні п'яного вітру, ні запаху роз, які продавці цілими пучками носять по вулиці і кричать про них усім прохожим в лице. Вони сидять, схиливши скудовчені кучеряві голови до землі, і щось своє слухають, не помічаючи, що навіть поліцаї на різках вулиць випинають свої намощені груди з більшою бадьорістю та енергією. Чи чують вони шаркіт ніг по тротуару біля своїх голів? Вони тільки тоді ворухнуться, як хтось кида їм монету в капелюх. Тоді

людина щось бурмоче, а собака зіджає й стріпує вухами.

Увечорі вони, дійсно, встають і йдуть униз по rue de Seine. Собака, очевидно, знає характер свого хазяїна й ніколи не кусає його тоді, як у нього в руці палиця. Вона вибира момент, коли він кладе палицю біля ніг Але це, видно, трапляється дуже рідко. Відносини у них, справді, напружені: він майже щохвилини шарпа її за шворку, зав'язану біля пояса, і лупить палицею. Лярош каже, що сліпий так знає вулиці, що йому зовсім не потрібна поміч пуделя, але він навмисне держить його при собі, щоб мучить. Не знаю, але на місці сліпого я інакше відносився б до собаки.

Сплять вони, дійсно, під мостом, там єсть такий непомітний закуток, де ні одне поліцейське око не побачить їх. Лярош, очевидно, таки добре знає цих істот. Він проходить повз сліпого швиденько, але я помічаю, яким він пильним, хазяйським оком озирає старця і пса. І йому досить одного погляду, щоб зразу помітить, сталась якась зміна з ними, чи ні.

Зо мною дідок поводитья кумедно. Іноді він з хмурих підозрінням вдивляється в моє лице, немов чекає побачити на ньому ознаку зради йому. Іноді приходить пізно ввечорі, сіда на чемоданчик і мовчки подовгу сидить, погасивши свічку. В такі хвилини мені чогось згадуються всякі випадки з божевільними і поради, як з ними поводитись, коли вони накидаються на людей.

Іноді на нього находить сум. Тоді він стоїть біля вікна, дивиться на вогкі покрівлі будинків і тихо говориць:

— Молодий чужичне мій, підсуньте чемодан мені.

Я підсовую й хочу зазирнуть в лице йому, але він уперто дивиться на город.

Вчора під вечір Лярош хутко вбіг до мене в хату.

— Вставайте, ходім! Швидше!—радісно-піднятим тоном, весь захакавшись, закричав він.

— Що таке? Куди йти?

Такого хвилювання я в моєму спокійно-холодному приятелеві ще не бачив.

— Я вам покажу один з останніх актів людської комедії. Швидше.

— З старцем?

— Еге ж! Швидше. Ато можемо загубити.

Я одяг капелюх і ми побігли. Власне, мені не хотілось ніяких ні комедій, ні драм, мені просто хотілось лежати на матраці й дивитись на стекла вікон, в яких одбивалось оранжове сонце вечора. Але, бачачи дідка в такому настрою, я благорозумно ухилився від усяких суперечок.

Ми бігли не до Люксембурзького саду, а повз Одеон на rue de Seine. Дідок усіх штовхав, збивав з тротуару і навіть не озирався. Я вже боявся, що за нами поженуться поліцаї.

На rue de Seine Лярош зупинився, подивився вперед, назад, уперед і скрикнув:

— Он! Дивіться!

Я глянув уперед і побачив далеко внизу постать, яка ніби була сліпого. Дійсно, це був сліпий, ми через п'ять хвилин йшли вже позад його

— Бачите?—таємно і з хвилюванням показав він на старця.

Я нічого не бачив особливого: старець як старець. Аж розсердився я.

— Та що «бачу»? Ну, старець, так що тут такого?

Лярош здивовано глянув на мене. Потім радісно, тихенько засміявся й лукаво сказав:

— А більше нічого не помічаєте?

Я озирнув пильніше сліпого. Він ішов якось менш упевнено, сердито стукав палицею по тротуарі і, чути, лаявся. Собаки з ним не було.

— Без собаки?—живіше повернувся я до дідка.

Він захитав головою й підморгнув мені!

— Вона сьогодні втекла од його. Весна!

І залився щасливим, задоволеним смішком.

— Ви розумієте, коли настає весна, то й собака почуває, що вона мусить іти до подібних собі. Хе-хе-хе... Вона вже давненько фліртувала з одним молоденьким фокстер'єрчиком із булочної.

Справді, мені пригадалось, що я разів два бачив молоденького жевжикуватого песика з обрубаним хвостиком коло кучерявого поводаря. Він завжди скося й уважно подивлявся на палицю сліпого. Очевидно, він був уже знайомий з нею.

— Бачите, який він лютий зараз?.. Він розіб'є свою палицю об тротуар.

Проходжі з страхом і дивуванням дивились услід сердитому сліпому. Якби йому попався тоді жевжикуватий фокстер'єрчик, можливо, що палиця й розбилася б.

Раптом старець зупинився біля крамнички, де майже на порозі у великій жаровні смалилась картопля, порізана довгенькими скибочками, і щось сказав. Крамар, мабуть знаючи вже сліпого, звичайним лінивим жестом насипав в паперову торбинку картоплі й тикнув йому в руку.

Старець заплатив і пішов далі. Купивши хліба, він, немов зрячий, завернув по набережній і спустився до річки.

Ми весь час ішли за ним. Лярош з глибоким жадним інтересом не зводив з його очей і часом шепотів мені.

— Тепер він хліб купуватиме. Цікаво, якби у нього однять ще й картоплю. Дивіться, дивіться, з якою ласкою він тулить до грудей свою паляничку.

Я весь час мовчав. Я не знаю, кого мені було більше жаль, чи старця, чи дідуся.

Під мостом сліпий сів у своєму куточку, сперся спиною об стіну, поклав палицю, і звисивши руку, застиг (друга рука завжди висіла у нього).

— Хм! Він стомився й не їсть...—прошепотів Лярош.

Ми стояли по другий бік арки, теж під стіною і як два шпиги підглядали за старцем. Сонце зачпало горизонтальними проміннями вершечки моста і дерева над набережною. Поспішно й заклопотано чигали невеликі пароходики, сновигали човники біля непорушних незграбних байдаків. По мосту неустанно гуркотіли трамваї, автомобілі, звозчики.

Сліпець сидів не рухаючись.

— Ну? Що ж він не їсть?—нетерпляче прошепотів мій дідуся.

— Він сумує за собакою—сказав я.

— Що??—витріщився Лярош.—Ха-ха-ха!

Він засміявся навіть із злістю, з образою, немов я сказав таке, що зачепило його найдорогші почування.

— Він сумує? Цей обрубок? О, мій молодий друже, ви сантиментальні, як цей вечір.

— Мені так здається,—холодно сказав я.

— Ха! Вам так здається. А мені здається, що якби він зараз заповав цю собаку, то він би їй показав такий сум, що вона, може, вже більше б не змогла ходити із ним до Люксембургу. От який сум він показав би їй. «Сумує»... Ха-ха! Це якраз... Як ви думаєте, може йому зараз хочеться вірші писати на спомин свого вірного пуделя? Га?

Я мовчав і дивився на сліпого. Раптом він заворушився і ми обоє почули, як він тихо жалібно промовив:

— Жужу!

Лярош зразу змінився й хмуρο стиснув брови.

— Що він сказав?—немов не дочувши, спитав він.

— Він кличе собаку.

— Ага! Він дума, що вона прибігла й боїться йти до нього. Може нас почув. Ну, він їй дасть.

— Жужу!

В голосі, що кликав, не було рішуче нічого страшного і, будши на місці Жужу, я сміло підійшов би до свого хазяїна, навіть поклав би йому на плече свої лапи, облизав би гарячим люб'ячим язиком, його сліпе лице і сів би спокійно вечерять смаженою картоплею. Але Жужу була десь далеко, можливо в компанії цілої зграї хвостатих кавалерів. Куди їм там думать про ненависного хазяїна, від якого їй пощастило вирватись. Цей хазяїн, видно, й сам добре розуміє це, бо в кликанню його ясно чулась безнадійність.

Я глянув на Ляроша. Він суворо, гнівно й мовчки дивився на сліпця.

— Бачите, він таки, здається, більше сумує, ніж сердиться,—не вдержався я, щоб не шепнути йому.

Але дідок тільки зиркнув на мене і знов дивився на старця. Я посміхнувся і, спершись на стіну, став дивитись угору з виглядом людини, котра має час на терпіння й розуміє становище свого приятеля.

Вмить біля наших ніг щось прошуміло, немов пробігло щось з кігтями і не встиг я озирнутись, як Лярош сильно схопив мене за руку й так стиснув, що аж мені мурашки побігли по тілі.

— Що таке?!

Але, глянувши до старця, я побачив, як у цей мент на нього накинлось щось чорне, кудлате й з легким радісним верещанням стало вовтузитись на йому. А з-під цього кудлатого визволилась рука, обняла чорне до себе і почувся схвильований, шасливий голос сліпця. Спершу я не міг розібрать, що

він скрикував, а далі, коли їхній захват трохи зменшився, коли пудель трохи заспокоївся, я вже добре розібрав, як хазяїн цілував його голову, як тулив її до грудей своїх і дрижачим голосом говорив:

— О, собачка моя! Моя цюцю дорога. Ти покинути хотіла мене? Хотіла покинуть? Га? Моя Жужу, моє сонечко... Цюцінька моя, цюцінько люба!

І знов цілував і милував кучеряву голову, з якої висовувався червоний, довгий язик, що лизав його по лиці. І руки старця дрижали, як у матері, котрій пощастило вирятувати свою єдину дитину, як у коханого, до котрого вернулась його мила.

Лярош дивився на них, зціпивши зуби, блідий, і з таким понурим поглядом, немов земна плянета зривалась з своєї орбіти й летіла в світову безодню, а він їй нічим допомогти не міг. Потім враз повернувся і швидко пішов од мене. Я хотів наздогнати його, але він десь зник.

Був у мене сьогодні Лярош. Він має кроткий вигляд. Всі ці дні після історії з старцем він ходить задумливий і тихий. Зустрівшись зо мною, помалу здійма капелюх, уклоняється і проходить далі, немов ми ніколи з ним ні разу не балакали.

А сьогодні раптом прийшов, пом'явся і, дивлячись у підлогу, похмуро сказав:

— Я маю вас закликати до себе в гості. Хочете?

Я засміявся й сказав, що вже скучив за ним і тому з великою охотою піду, куди він хоче.

— Я не тут буду жити,—дивлячись у вікно, додав він.

— А! Ви перебираєтесь на другу квартиру?

— Я до внучки перебираюсь,—сердито кинув він.

— А-а! У вас є внучка?

Лярош схопився з місця, немов я наніс йому надзвичайну образу.

— Шановний добродію! Я маю честь закликати вас до себе в гості. Почуваєте ви бажання не ухилитись від мого запрошення?

— Вибачайте! Я з радістю... Я з великою радістю...—заспішив я.

— Дякую...—церемонно вклонився він.— Моя адреса: rue Yavin № 5, квартира 8. Рівно о 7-й годині. Ми чекаємо. Adieu!

І гордо-урочисто пішов з хати. Але на порозі раптом озирнувся, підійшов до мене, взяв мене під лікоть і тихо сказав:

— Тільки знаєте що, мій молодий чужинче: ви не повинні однімати у мене моєї внучки, як той фокстер'ерчик пуделя. Добре?

І очі його вперше здались мені ніжними, ласкавими і сумно-жартівливими, як промінь сонця перед вечором.

Я засміявся і з охотою пообіцяв йому це.

— Ви завжди смієтесь,—сказав він сердито. Потім раптом обняв, поцілував мене і, прошепотівши: «Смійтесь, серце, завжди», поспішно вийшов із хати.

На покрівлі мансарди сміялось сонце вечора: внизу синім легким туманом повилися вулиці веселої столиці світу, віяв п'яний вогкий вітер з півдня.

Я закинув руки за голову, потягнувся, набрав повні груди вітру з півдня і радісно, щасливо засміявся.

ЗМІСТ IV-го ТОМУ.

	стор.
Дрібниця	5
Студент	95
Кузь та Грицунь	107
Таємна пригода	129
Чудний епізод	149
Тайна	165

СЕРБИЯ
БЕОГРАД
УНИВЕРЗИТЕТ
ТЕХНИЧКИ
ФАКУЛТЕТ
ЗА
МАШИНСКО
ИНЖИЊЕРСТВО

